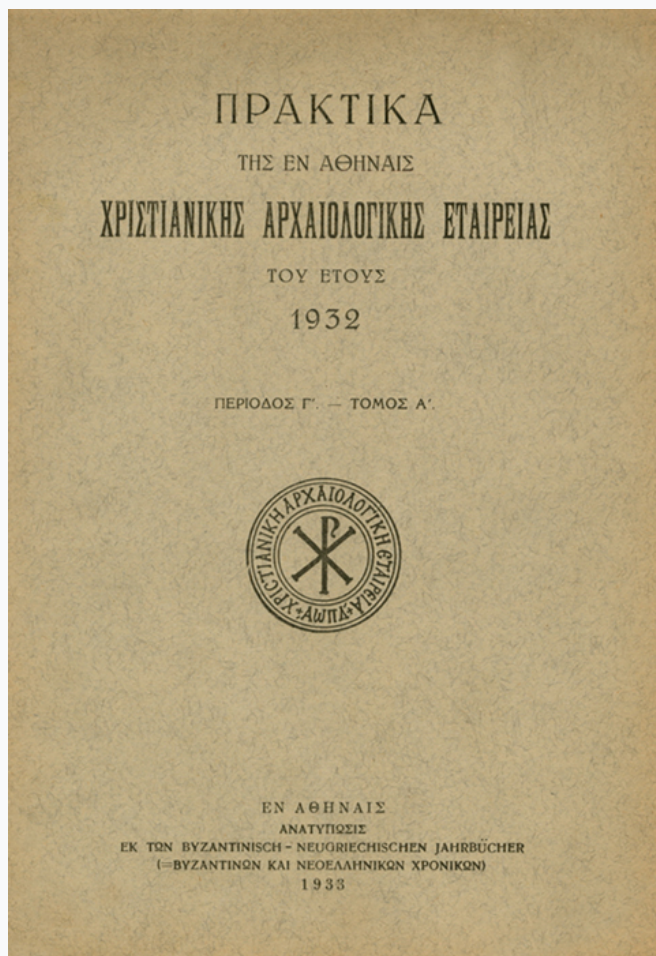

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 1 (1933)

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1932), Περίοδος Γ'

Ο Ελκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά παρεκβάσεων περί της αυτόθι Παναγίας της Χρυσάφιτισης

Νίκος Α. ΒΕΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1347](https://doi.org/10.12681/dchae.1347)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΕΗΣ Ν. Α. (2013). Ο Ελκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά παρεκβάσεων περί της αυτόθι Παναγίας της Χρυσάφιτισης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1, 33–96.
<https://doi.org/10.12681/dchae.1347>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο Ελκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά
παρεκβάσεων περί της αυτόθι Παναγίας της
Χρυσάφιτισης

Νίκος ΒΕΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1932), Περίοδος Γ' • Σελ. 33-96

ΑΘΗΝΑ 1933

Δ' ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

ὑπὸ

ΝΙΚΟΥ Α. ΒΕΗ (BEES).

Ο ΕΛΚΟΜΕΝΟΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

ΜΕΤΑ ΠΑΡΕΚΒΑΣΕΩΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΘΙ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΧΡΥΣΑΦΙΤΙΣΣΗΣ

Α'. Τὰ μεγάλα παλλάδια τῆς Μονεμβασίας κατὰ τοὺς προφορικούς θρύλλους καὶ τὰ γραπτὰ συναξάρια.

Δύο εἰκόνες, τοῦ ἔλκομένου (ἐπὶ τοῦ σταυροῦ)¹⁾ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας τῆς Χρυσαφίτισσης, θεωροῦνται ἀπὸ αἰώνων πολλῶν τὰ κατ' ἔξοχὴν παλλάδια τῆς ἱερᾶς Μονεμβασίας. Ἀμφοτέρωθεν τὰ σεπτὰ ταῦτα παλλάδια συνδέονται πρὸς πλῆθος παλαιῶν καὶ νέων θρύλλων καὶ οὐχ ἥττον πρὸς ἱστορικὰς ἀναμνήσεις· ἐναπόκεινται δ' ἐν ἱεροῖς τῆς ἱερᾶς πόλεως, ὧν μακρὰ εἶναι ἡ ἱστορία²⁾.

Καθ' ὅλην τὴν Νοτιανατολικὴν Πελοπόννησον τόσον περὶ τῆς εἰκόνης τοῦ ἔλκομένου ὅσον καὶ περὶ τῆς εἰκόνης τῆς Χρυσαφίτισσης τῆς Μονεμβασίας κυκλοῦνται διάφορα θαυμάσια διηγήματα, σχετίζοντα τὰς εἰκόνας ταύτας πρὸς τὴν κώμην Χρύσαφαν, τοῦ τέως δήμου Θεραπνῶν τῆς Λακεδαιμόνος³⁾. Ἡ κώμη αὕτη⁴⁾ κατὰ τὸ παρελθὸν ἐδοκίμασε σχε-

¹⁾ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 43 κ. ἑ.

²⁾ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 39 κ. ἑ., 59 κ. ἑ.

³⁾ Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου, Πολιορκία καὶ ἄλωσις τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῷ 1821. Ἱστορικὴ πραγματεία. Ἐν Ἀθήναις 1874, σελ. 58, 95 κ. ἑ.

⁴⁾ Πολλάκις, μάλιστα ἐν νεωτερικοῖς ἔργοις, ἡ κώμη λέγεται: τὰ Χρύσαφα, τὸ λαϊκὸν ὅμως ἐπιχώριον αὐτῆς ὄνομα εἶναι: ἡ Χρύσαφα. Κατὰ τινες τοπικοὺς θρύλλους συνψέσθη ἡ Χρύσαφα τὸν ΙΑ' αἰῶνα ὑπὸ τῶν παροίκων τῶν κτημάτων εὐγενεοῦς δεσποίνης ὀνόματι Χρυσάανθης (κοινῶς Χρυσάφης ἢ Χρυσάφως), ἡ ὁποία δῆθεν ἔλαβε σύζυγον αὐτοκράτορά τινα τοῦ Βυζαντίου, κατὰ τοὺς θρύλλους ὀνομαζόμενον Ἀνδρόνικον (πρβλ. καὶ κατωτέρω σελ. 35²⁾). Μία τῶν ἀρχαιοτέρων μνημῶν ἀπαντᾷ τῷ 1502, ἐν σημειώματι τοῦ ὑπ' ἀριθ. 23 ἑλλην. κώδικος τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Λειψίας· κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Γεννάδιος προσήλωσε τὸν προμνημονευθέντα κώδικα «τῆ μονῆ Ἁγίων Τεσσαράκοντα κειμένη πλησίον τῆς Χρυσάφας» (πρβλ. Γ. Λαμπάκη ἐν «Νέα Ἐφημερίδι» τῆς 28 Ἰουλίου 1883 [=καὶ «Ἐκκλησιαστικῆ Ἀληθεία», τόμ. Γ', 1882/3, σελ. 708 καὶ ἐν περιοδικῷ «Σιών» τόμ. Η', 1888, ἀριθ. 379]. Katalog der Handschriften der Universitäts-Bibliothek zu Leipzig. III: Die griechischen Handschriften von V. Gardthausen. Ἐν Λειψίᾳ 1898, σελ. 30, ἀριθ. 32). Σχετικὰ πρὸς τὴν Χρύσα-

τικῶς ἀξιολογωτάτην ἀκμήν, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον παριστῶσιν ἐπιχώρια διηγήματα, ἀλλὰ καὶ δημοτικαὶ παροιμιώδεις ἐκφράσεις ¹⁾. Ἐν τούτοις μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770 ἡ Χρῦσαφα ἐδηλώθη δεινῶς ὑπὸ Τούρκων καὶ Ἀλβανῶν, καθ' ὅσον οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἐνεργῶς εἶχον μετὰσχει τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης. Πολλοὶ Χρυσαιῖται τότε, μετὰ τὸ ἀτυχεῖς κίνημα τοῦ 1770, φεύγοντες μάλιστα τοὺς εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐκ τῶν βορειοτέρων κατελθόντας Ἀλβανούς, κατέλιπον τὴν ἰδίαν αὐτῶν κώμην, ὅπως ἐγκατασταθῶσιν ἐν Ὑδρα, Λέσβῳ ²⁾, ἐν ἄλλαις νήσοις τοῦ Αἰγαίου καὶ οὐχ ἦττον ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Οὕτω ἡ Χρῦσαφα κατὰ τὴν περίοδον 1771-1828 εἶχε περιέλθει ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν κατοίκων καὶ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν εἰς παρακμὴν μόλις δὲ πάλιν ἐν τινι μέτρῳ ἤρχισε ἀναλαμβάνουσα ἡ κώμη ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Ἰ. Καποδιστρίου, ὅτε καὶ πολλοὶ ἀπόγονοι τῶν εἰς Ὑδραν καὶ ἀλλαγῶν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770 καταφυγόντων Χρυσαιῖτῶν ἐπέστρεψαν εἰς τὰ πάτρια χῶματα ³⁾. Τὴν ἄλλοτὲ ποτε ἀκμὴν τῆς Χρῦσαφας μαρτυροῦσιν εὐγλόπτως καὶ τὰ ἐν αὐτῇ καὶ τῇ ἀμέσῳ περιοχῇ αὐτῆς περισωθέντα μνημεῖα ἐκκκλησιαστικῆς τέχνης, ὧν τ' ἀρχαιότερα ἀνάγον-

φαν εἰδήσεις καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος παρέχουσιν οἱ κώδικες καὶ τὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Λακεδαιμόνι μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα. Πρβλ. *J. L. Heiberg*, Aus A. E. v. Seidels Papieren ἐν «Zentralblatt für Bibliothekswesen», τόμ. 12 (1900) σελ. 468-481. *Νίκων Α. Βέην*, Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Θεράπυλαις μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα (Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ, τόμ. Η', 1904), ἐν Ἀθήναις 1904 (κατὰ τοῦτον πρβλ. καὶ *Σπ. Π. Λάμπρον*, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. Δ', 1907, σελ. 154, 353, 356) καὶ *Μελέτιον Σακελλαρόπουλον*, μητροπολίτην Μεσσηνίας, Ἡ Ἱερὰ Μοῆ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἐν Λακεδαιμόνι, ἐν Ἀθήναις, 1921, σποράδην (αὐτόθι, σελ. 70-71, δημοσιεύεται ἀφιερωτήριον τοῦ ἔτους 1592, ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας Γενναδίου. Εἶναι οὗτος ἀσφαλῶς ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν προμνημονευθέντα ἡ χρονολογία τοῦ ἀφιερωτηρίου παρανεγνώσθη ἀντι: 1502). *Crisabri* = Χρῦσαφα παρὰ *Pier' Antonio Pacifico*, Breve descrizione corografica del Peloponneso o' Morea, ἐκδ. Α', ἐν Βενετίᾳ 1700, σελ. 68 (ὀρθῶς ἀναγράφεται ἡ κώμη: Crisafa ἐν τῇ β' ἐκδόσει τοῦ ἔργου [ἐν Βενετίᾳ 1704] σελ. 133).

¹⁾ Ἐξ αὐτῶν ἄλλαι ἐξαιροῦσι τὰ μετὰ τὰ ἀλλὰ, ἄλλαι τὰ σιτηρὰ καὶ ἄλλαι γενικῶς τὰ πλοῦτη τῆς Χρῦσαφας.

²⁾ Καὶ πρὸ τοῦ 1770 ἀπαντῶσι Χρυσαιῖται ἐν Λέσβῳ. Ἐκ τούτων κατήγετο πατρόθεν ὁ περιφημὸς ἐπὶ παιδείᾳ καὶ ἐθνικῇ δράσει Ἰγνατίος, μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης (1794-1805) καὶ εἶτα Οὐγγροβλαχίας (1810-1812), γεννηθεὶς τῷ 1765 ἐν Μυτιλήνῃ. Κατ' ἀνακοίνωσιν *Π. Ζεργλέντη* πρὸς *Δ. Γρηγ. Καμπούρογλου* (Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Διονυσίου Ρώμα, Τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1901, σελ. κθ' κ. ε.) ἀμφότεροὶ οἱ γονεῖς τοῦ Ἰγνατίου ἦσαν Χρυσαιῖται.

³⁾ Τῷ 1844 ἡ Χρῦσαφα εἶχε: 415 κατοίκους (*Γ. Δ. Σταματάκη*, Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1846, σελ. 59)· περὶ τὸ 1853: 430 (*Γ. Ρ. Ραγκαβῆ*, Τὰ Ἑλληνικά. Τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1853, σελ. 467)· περὶ τὸ 1900: 618· τῷ 1907: 605· τῷ 1920: 752· τῷ 1927: 710.

ται ἤδη εἰς τὸν ΙΓ' τελευτῶντα αἰῶνα ¹⁾. Ἀκριβῶς ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν κε-
χρονησμένων ἐκκλησιῶν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος κόμης εἶναι ἡ *Παναγία ἡ*
Χρυσοφίτισσα ²⁾, κτίσμα τοῦ 1290. Κατὰ τοὺς θρούλλους τοῦ λαοῦ ἐν τῇ ἐκ-
κλησίᾳ ταύτῃ τῆς Χρύσαφας ἐναπέκειτο ἀρχῆθεν ἡ εἰκὼν τῆς *Παναγίας*
τῆς Χρυσοφίτισσης, ἡ μετὰ ταῦτα εἰς Μονεμβασίαν θαυμασιῶς μεταστᾶσα
καὶ προστάτις καὶ παλλάδιον αὐτῆς γενομένη. «Ἡ πλήρης θαυμάτων
ἱστορία [τῆς εἰκόνας] τῆς *Χρυσοφίτισσης* [τῆς Μονεμβασίας] λέγεται ὑπὸ
τῶν κατοίκων [αὐτῆς] διαφόρως³⁾». Ἀλλὰ πᾶσαι αἱ παραλλαγαὶ τοῦ σχε-
τικοῦ θρούλλου (τῆς «ἱστορίας» ἢ τοῦ «συναξαριοῦ» κατὰ τὴν Μονεμβα-
σιωτικὴν λαϊκὴν ἐκφρασιν) συμφωνοῦσιν ἐν τούτῳ, ὅτι τὸ παλλάδιον
τῆς Μονεμβασίας, ἡ εἰκὼν τῆς *Παναγίας τῆς Χρυσοφίτισσης*, θαυμασιῶς
ἀφ' ἑαυτῆς μετέστη ἐκ Χρύσαφας, ὅπου ἀρχῆθεν αὕτη ἐναπέκειτο, εἰς
Μονεμβασίαν, ὅπως καὶ ἐκεῖ ἀναδειχθῆ πηγὴ θεῶν ἐνεργειῶν. Περὶ τῆς
θαυμασίας μεταστάσεως τῆς σεπτῆς εἰκόνας ἐκ Χρύσαφας εἰς τὴν «θεο-
φρούρητον» Μονεμβασίαν περιεσώθη καὶ γραπτὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον
ἐκ τινος μεταγενεστέρου χειρογράφου ἐδημοσιεύθη πρὸ ἐξήκοντα περίπου
ἔτων. Κατὰ τὸ γραπτὸν κείμενον τοῦτο ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας τῆς Χρυ-
σοφίτισσης, ἡ νῦν ἐν Μονεμβασίᾳ ἐναποκειμένη, «ἦτο εἰς ἓν χωρίον, ὀνο-
μαζόμενον Χρύσαφα ⁴⁾, τῆς Πελοποννήσου (Λακεδαίμονος). Καί, ὡ τῶν
θαυμασιῶν σου, Δέσποινα ἀγνή! πῶς εὐρέθη ἐν Μονεμβασίᾳ ἄνωθεν τοῦ
Βλνχεροῦ ὕδατος ⁵⁾ εἰς τὸ νῦν μοναστήριον τῆς Χρυσοφίτισσης λεγόμε-
νον! Τὴν ὁποῖαν εἰκόνα ἐπειδὴ τὴν ἠῦρε μία γραῖα γυναῖκα, ἥτις ὁμο-
λογήσασα τοῦτο εἰς ἄλλην γυναῖκα, καὶ αὐτὴ εἰς ἄλλην ἐκοινολογήθη
οὗτος ὁ λόγος καὶ ἕως τὸν τότε ἀρχιερέα Μητροπολίτην. Συναχθέντες

¹⁾ Περὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Χρύσαφας ὑπάρχει
μακρὰ βιβλιογραφία, ἐξ ἧς μνημονευτέα καὶ ἐνταῦθα : *K. I. Ζηρίου* ἐν τῇ «Εἰκονο-
γραφικῇ», τεῦχος Νοεμβρίου 1906, σελ. 4-5. *G. Millet, L' école grecque dans*
l'architecture byzantine, ἐν Παρισίοις 1916, σελ. 310 (ὅπου καὶ σχετικαὶ παραπομπαὶ)
καὶ *Recherches sur l'ikonographie de l'Évangile* (πρβλ. κατωτέρω, σελ. 53) σελ.
719 (ὅπου πάλιν σχετικαὶ παραπομπαὶ). *A. N. Καλογερόπουλος* ἐν τῷ πανηγυρικῷ τό-
μῳ ἐπὶ τῇ ἑβδομηκονταπενταετηρίδι τῆς Ῥιζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, ἐν Ἀθή-
ναις 1920, σελ. 251—271. *Μαρία Γ. Σοτηρίου* ἐν τοῖς «Λακωνικοῖς», τόμ. Α' (1932)
σελ. 29 κ. ἑ.

²⁾ Προφανῶς ἦτο ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς. Σημειωτέον, ὅτι ὁ λαὸς καὶ ἄλ-
λας τινὰς ἐκκλησίας τῆς Χρύσαφας καὶ τὴν Παναγίαν τὴν Χρυσοφίτισσαν θεωρεῖ
κτίσματα τῆς εὐγενοῦς δεσποίνης Χρυσάφης ἢ Χρυσάφως καὶ τοῦ συζύγου αὐτῆς
Ἀνδρονίκου, τὸν ὁποῖον οἱ ἡμιλόγοι ταυτίζουσι ἀνιστορήτως πρὸς τὸν πρεσβύτερον
μεταξὺ τῶν ὁμωνύμων βυζαντ. αὐτοκρατόρων ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Παλαιολόγων.

³⁾ *K. N. Παπαμχαλόπουλος*, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 58.

⁴⁾ Περὶ τοῦ τύπου τούτου τοῦ τοπωνυμικοῦ πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 33 κ. ἑ., ὑποσημ.
4 (ἀφ' ἑτέρου καὶ κατωτέρω δις : ἐν *Χρυσάφωις*).

⁵⁾ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 37 κ. ἑ. ὑποσημ. 3.

οὖν ὅλοι οἱ Χριστιανοί, παρακλήσεις καὶ δεήσεις καὶ λιτανείας ποιούν-
τες, ἔλαβον αὐτὴν μετὰ φόβου καὶ θερμῶν παρακλήσεων, ἀνίγαγον εἰς
τὴν τοῦ Ἑλκομένου Χριστοῦ ἐκκλησίαν, ἀλλὰ πάλιν διὰ νυκτός ἔφυγε,
καὶ ἐπῆγε εἰς τὸ ἴδιον μέρος, ὅπου ἦτο καὶ πρότερον, δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου
τὴν εὗρε ἡ γραῖα γυναῖκα. Σκεφθέντες οὖν οἱ τότε ἄρχοντες ἀπεφάσι-
σαν νὰ κτίσουν ναὸν εἰς τὸν ἴδιον τόπον, καὶ οὕτως θεῖα δυνάμει τὸν
ἐτελείωσαν. Ἐποίει δὲ θαύματα πάμπολλα· καὶ οὐ μόνον αὐτόκλητος
ἦλθεν ἅπαξ ἀλλὰ καὶ δὶς· ἐλθόντες γάρ τινες τῶν ἐν Χρυσάφοις χάριν
εὐλαβείας καὶ ἐμπορίας καὶ γνωρίσαντες τὴν ἁγίαν εἰκόνα ἐζήτησαν αὐ-
τὴν παρὰ τὸν τῆς Μονεμβασίας ἀρχιερέα καὶ ἄρχοντας· αὐτοὶ δὲ μὴ διδόν-
τες ταύτην, ἠναγκάσθησαν παρὰ τῶν Χρυσαφιτῶν εἰς τὸ κριτήριον λέ-
γοντες ὅτι, Ἐμῶς τὴν ἔκλεψαν οἱ Μονεμβασίται, καὶ ἔτυχον τοῦ ποθουμέ-
νου, τουτέστι τὴν ἔλαβον λαβόντες δὲ αὐτὴν μετὰ μεγάλων παρακλή-
σεων καὶ κανόνων, ἐπῆγαν αὐτὴν τὴν ἁγίαν εἰκόνα εἰς τὸν ἐν Χρυσά-
φοις ναὸν τῆς. Αὐτὴ δὲ ἡ ἁγία εἰκόνα ὑπέμεινεν ἕως οὗ ἐθροιάσθη
τὴν δὲ νύκτα ἡ ἁγία εἰκόνα ἐκεῖνη ἔφυγε, καὶ εὗρέθη, ὡς τοῦ θαύμα-
τος! εἰς τὸν ἐν Μονεμβασίᾳ ναὸν τῆς. Ἰδόντες οὖν ὁ λαὸς τοῦτο τὸ
θαῦμα, οἱ μὲν Μονεμβασίται ἔχαιρον καὶ ἀνύμνουν καὶ ἔδοξολογοῦν τὴν
ὑπεραγίαν Θεοτόκον, ὅπου δὲν τοὺς ἀφῆκεν ἐστερημένους τῆς θείας
αὐτῆς χάριτος, οἱ δὲ Χρυσαφῖται ἔλυποῦντο· καὶ οὕτως ἠξεύρομεν κατὰ
παράδοσιν τινῶν γερόντων χρησίμων, οἵτινες τὸ ἤκουον ἀπὸ τοὺς προ-
πάππους των» ¹⁾. Καὶ τὸ θαῦμα τῆς Παναγίας τῆς Χρυσαφίτισης τῆς
ἐν Μονεμβασίᾳ, σχετιζόμενον πρὸς τὴν θεραπείαν τῆς αἰμορροούσης μα-
καρίας Μάρθας, ἠγουμένης τοῦ αὐτόθι μοναστηρίου τῆς αὐτῆς Πανα-
γίας, περιεσώθη γραπτῶς καὶ δὴ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Παύλου, ἀρχιε-
ρέως Μονεμβασίας. Κατὰ τὴν μεταγενέστερον χειρόγραφον Μονεμβασιω-
τικόν, καθ' ὃ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Κ. Ν. Παπαμυχαλοπούλου ²⁾ τὸ θαῦμα
τοῦτο, «ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας ἅγιος Παῦλος» «ἐχρημάτισεν ἐν
Μονεμβασίᾳ κατὰ τὸ σωτήριον ἔτος 1600» ³⁾. Ἄλλ' ἐν τῇ πραγμα-
τικότητι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος Παῦλος (ὁ ὁποῖος ἄλλως τε οὐχὶ μητρο-
πολίτης, ἀλλ' ἄπλοῦς ἐπίσκοπος Μονεμβασίας ὑπῆρξε) ἠγκμασε κατὰ
τὸν Ι' μεσοῦντα αἰῶνα καὶ δὴ τελευτῶντος τοῦ 955 μνημονεύεται
ὡς ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχιερεὺς Μονεμβασίας ³⁾, ἧς «γέννημα καὶ θρέμμα»

¹⁾ Κ. Ν. Παπαμυχαλόπουλος, ἔνθ' ἄνωτέρω, σελ. 95.

²⁾ Ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 95 κ. ε. (ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἤδη προηγουμένης ἐκδόσεως αὐ-
τοῦ, περὶ ἧς κατωτέρω, σελ. 37).

³⁾ Ἴδὲ τὴν παλαιὰν βιογραφίαν τοῦ ὀσίου Παύλου τοῦ ἐν Λάτρῳ ἀσκήσαντος
(†15 Δεκ. 955), ἐκδεδομένην ὑπὸ *H. Delehaye* παρὰ *Th. Wiegand*, Milet. Ergebnisse
der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899. Bd. III, Heft
I: Der Latros. Ἐν Βερολίνῳ 1913, σελ. 130 (πρβλ. καὶ σελ. 154, χωρίον ἐκ τοῦ πα-
λαιοῦ ἐγκωμιαστικοῦ λόγου εἰς τὸν αὐτὸν Λατρηνὸν ἅγιον). Πρβλ. «Echos d' Orient»,

ὑπῆρξε ¹⁾. Ἐν τῷ προμνημονευθέντι μεταγενεστέρῳ Μονεμβασιωτικῷ χειρογράφῳ κείνται ἐν συνεχείᾳ ὡς τι ἐνιαῖον τοῦτο μὲν ἢ ἀνωτέρω, σελ. 35 κ. ἐ., παρατεθειμένη διήγησις περὶ τῆς μεταστάσεως τῆς εἰκόνης τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοφίτισης ἐκ Χρύσαφας εἰς Μονεμβασίαν, τοῦτο δὲ ἢ διήγησις περὶ τοῦ θαύματος τῆς αὐτῆς Παναγίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν αἰμορροοῦσαν ἡγουμένην Μάρθαν. Ἄλλ' ὅτι τὰ δύο ταῦτα κείμενα δὲν ἀνήκουσιν ἀρχῆθεν ὁμοῦ εἶναι προφανές. Ἡ διήγησις τῆς μεταστάσεως τῆς εἰκόνης τῆς Χρυσοφίτισης εἰς Μονεμβασίαν, ὡς ἔχει ἐν τῷ μεταγενεστέρῳ Μονεμβασιωτικῷ χειρογράφῳ, εἶναι κατασκευάσμα νεώτατον (πιθανῶς δὲ καὶ τῶν πρώτων μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν χρόνων). Ἐξ ἐτέρου ἢ διήγησις περὶ τοῦ θαύματος τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοφίτισης ἐν σχέσει πρὸς τὴν αἰμορροοῦσαν ἡγουμένην Μάρθαν, ὡς ἔχει ἐν τῷ αὐτῷ μεταγενεστέρῳ Μονεμβασιωτικῷ χειρογράφῳ, εἶναι ἐφθαρμένη διατύπωσις ἀποσπάσματος συναξαρίου, ὅπερ παραδίδεται ῥητῶς ὡς ἔργον τοῦ Παύλου Μονεμβασίας. Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Acta Sanctorum καὶ δὴ ἐν τῷ Ε' τόμῳ τοῦ μηνὸς Μαΐου, σελ. 432 (ἔκδ. Γ', σελ. 425 κ. ἐ.) κεῖται: «De beata Martha, hegumena Monembasiae in Laconia. Vitae Fragmentum ex MS. Florentino, interprete C. Janningo». Ἐπιγράφεται τὸ Φλωρεντινὸν τοῦτο ἀπόσπασμα: «Παύλου Ἀρχιεπισκόπου Μονεμβασίας διήγησις [=διήγησις]²⁾. . . περὶ τῶν εὐαρέ[σ]των καὶ θεοσεβῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, καὶ περὶ τῶν τριῶν ἀγίων Γυναικῶν, τῶν ἀναιρεθέντων [=ἀνευρεθέντων] ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως, τοῦ υἱοῦ τοῦ Λέοντος καὶ τῆς Ζωῆς, Γαμβροῦ δὲ Ῥωμανοῦ Βασιλέως τοῦ Γέροντος, καὶ περὶ τῆς μακαρίας Μάρθας, τῆς ἡγουμένης τοῦ πανσέπτου ναοῦ τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου [=θεοτόκου] ἐν τῇ θεοφορρητῷ πόλει Μονεμβασίας, κάτωθεν τῆς ὀδηγηρίας [=ὀδηγητρίας] τοῦ αὐτοῦ κάστρου ἄνωθεν τοῦ Βλυχαροῦ [=Βλυχεροῦ] ὕδατος» ³⁾. Περιέχει δὲ τὸ περὶ οὗ ὁ λό-

Τόμ. ΙΒ' (1909) σελ. 130. Νίκων Α. Βέην (*Bees*), Zur Sigillographie der byzantinischen Themen Peloponnes und Hellas [Wiederdruck aus «Vizantijskij Vremennik», Bd. XXI, 1914], Dorpat 1915, σελ. 108 κ. ἐ., 235, τοῦ αὐτοῦ, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 109 (τὸ ἔργον ἔχει κατὰ μέγα μέρος ἐκτυπωθῆ, θέλει δὲ δημοσιευθῆ προσεχῶς)

¹⁾ Acta Sanctorum, μὴν Μαΐου, τόμ. Ε', ἔκδ. Γ', σελ. 426.

²⁾ Αἱ ἐν [] διορθώσεις ἡμέτεραι· ἴσως τινὲς τῶν διορθουμένων κακῶν γραφῶν ὀφείλονται οὐχὶ εἰς τὸν βιβλιογράφον, ἀλλ' εἰς τὸν ἐκδότην ἢ καὶ τὸν στοιχειοθέτην.

³⁾ C. Janning μεταφράζει ἐσφαλμένως τὰς τελευταίας ταύτας λέξεις ὡς ἑξῆς: «infra viam ejusdem castri, supra aquam Blycharam». Περὶ τῆς Παναγίας τῆς ὀδηγητρίας ἐν τῇ κάτω πόλει τῆς Μονεμβασίας ἰδὲ κατωτέρω, σελ. 39 κ. ἐ. Ὡς πρὸς β λ υ χ ε ρ ὸ ν ὕδωρ (=πηγὴ, φρέαρ) πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 35, στίχ. 21, καὶ κατωτέρω σ. 39 κ. ἐ.). Β λ υ χ ὸ ς =γλυφός (=ὑφάλμυρος ἐπὶ ποτοῦ καὶ μάλιστα ἐπὶ ὕδατος) ἀπαντᾷ πολλάκις ἐν ἐγγράφοις μνημείοις τῆς Μονεμβασίας καὶ ἀκούεται καὶ σήμερον καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς κόμης Πάκια τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας ὑπάρχει

γος Φλωρεντινὸν ἀπόσπασμα πλὴν τοῦ θαύματος ἐκεῖνου, τὸ ὁποῖον» ἢ Παναγία ἐπετέλεσεν ἐν σχέσει πρὸς τὴν μακαρίαν ἡγουμένην Μάρθαν, καὶ τὰ κατὰ τὴν κοίμησιν αὐτῆς, τοῦθ' ὅπερ ἐν τῷ προμνημονευθέντι μεταγενεστέρῳ Μονεμβασιωτικῷ χειρογράφῳ δὲν περιέχεται ¹⁾. Ἡ δὲ «περὶ τῶν τριῶν ἀγίων Γυναικῶν τῶν ἀνευρεθεισῶν ἐπὶ Κωνσταντινου [Η'] τοῦ βασιλέως» διήγησις τοῦ Παύλου Μονεμβασίας δὲν κεῖται ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Acta Sanctorum²⁾ ἐξεδόθη καὶ αὕτη πρὸ πεντήκοντα περιόπου ἐτῶν κατὰ κώδικα τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων ³⁾, ἀλλ' οὐδὲν περιέχει σχετικὸν πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Μονεμβασίας. Ἀντιθέτως

αὐτόθι τοπωνυμία Β λ υ χ ἄ δ α καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς κόμης Φοινίκι τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας Παλιὰ Β λ υ χ ἄ δ α (Πρβλ. Νῆκον Ἀ. Βέην, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 261-12, 31³¹). Πρβλ. καὶ τὰς τοπωνυμίας Β λ υ χ ὅ ς = Γλυφός, Β λ υ χ ἄ, Β λ υ χ α, πολλαγού, ἐπίσης Β λ υ χ ἄ δ α = Γλυφάδα ἐν Ἀττικῇ, Χίῳ. Σκυροπούλα, Σύρω, Ἄνδρω, Καλύμνω, Ἀστυπалаίῳ, Ἀντικυθῆροις, Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ (πρβλ. Ἀ. Μηλιαράκη, Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας. Ἐν Ἀθήναις 1886, σελ. 268. Κ. Amantos, Die Suffixe der neugriechischen Ortsnamen. Ἐν Μονάχῳ 1903, σελ. 38. Α. Παπαγεωργίου [Κατσαρόλου], Ἱστορία τῆς Σκύρου. Ἐν Πάτραις 1909, σελ. 14. Γ. Ἰ. Ζολώταν - Α. Κ. Σάρον, Ἱστορία τῆς Χίου, τόμ. Α', σελ. 641, τόμ. Β', σελ. 637, 641. Ἰω. Σαροῦν ἐν «Ἀθηνᾶ», τόμ. Μ', 1928, σελ. 141, Π. Φουρῆν, αὐτόθι. τόμος ΜΑ', 1929, σελ. 83). Ἡ ἀρχαιότερα τῶν εἰς ἐμὲ γνωστῶν μνητῶν τῶν λέξεων Β λ υ χ ἄ δ α κεῖται ἐν τῷ «πρακτικῷ τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας», ὅπερ ἐξετέθη τῷ 1262 (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, τόμ. Ε', σελ. 22, 23). Ὁ L. Ross, Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres, τόμ. Β' (1843) σελ. 145, ὑποσημ. 15, ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι γ λ υ φ ὅ ς = γ λ ο ι φ ὅ ς, τοῦθ' ὅπερ ἀβάσιμον. Ὁ Δημ. Π. Πασχάλης, Τοπωνυμικὸν τῆς Ἄνδρου (ἐν Ἀθήναις 1933), σελ. 24, ἀναφέρει τοπωνυμίας: Β λ η χ ἄ δ α, ἐν Γαυρείῳ, καὶ Β λ η χ ὅ ς, ἐν Ἄνδρω καὶ Κορθίῳ, καὶ σχετίζει αὐτὰς πρὸς τὸ φυτόν β λ η χ ὄ ν (ἄλλως β λ ἦ χ ο ν, β λ η χ ὶ νι = ἡδύσσομος ὁ γλύφων). Τὸ ἀρχαῖον τοπωνύμιον Γ λ υ φ α ῖ, ὅπερ μνημονεύει ὁ Ἡσύχιος (Νυμφαῖον, ὄχθος) ὡς κείμενον ἐν Ἀρχαδίῳ. δὲν πρέπει νομίζω νὰ σχετισθῇ πρὸς τὰ νεοελληνικὰ τοπωνύμια: Γ λ υ φ ἄ, Γ λ υ φ ἄ δ α καὶ τὰ ὅμοια, ἐπίσης ἀναφερόμενα εἰς ὕδατα. — Καὶ ὁ Ψευδοδωρόθεος Μονεμβασίας μεταχειρίζεται τὸν τύπον β λ υ χ ὅ ς = γλυφός. Οὕτω ἀφηγούμενος τὰ κατὰ τὴν πολιτορχίαν τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1537-1539 λέγει «δὲν εἶχαν νερόν καὶ ἐπιναν β λ υ χ ὄ ν». Περὶ τῶν τοπωνυμίων - ὕ δ ω ρ - ὕ δ α τ α ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ ἰδὲ προχείρως Α. Fick ἐν «Beiträgen zur Kunde der indogermanischen Sprachen», τόμ. ΚΒ' (1897) σελ. 42 κ. ἐ. (πρβλ. καὶ τόμ. ΚΑ', 1896, σελ. 283).

¹⁾ Οὕτε ἐν τῷ Φλωρεντινῷ ἀποσπασματι παραδίδεται καλῶς τὸ θαῦμα τῆς Παναγίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν μακαρίαν ἡγουμένην Μάρθαν.

²⁾ Μ. Γεδεών, «Παύλου ἐπισκόπου Μονεμβασίας διήγησις περὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν» ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ», τόμ. Δ' (1883 4) σελ. 223-226. Πρβλ. Bibliotheca Hagiographica Graeca edd. Socii Bollandiani ², σελ. 164, ἀριθ. 1174, σελ. 202, ἀριθ. 1449. Κ. Krumbacher, Geschichte der byz. Lit², σελ. 196, 199 (ἐλληνικὴ μετάφρασις Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α', σελ. 398, 400, ὅπου κατὰ παραδρομὴν ἢ περὶ ἧς ὁ λόγος Μάρθα τῆς Μονεμβασίας ἀναγράφεται ὡς δῆθεν «ἡγουμένησα τῆς ἐν Ἀργεῖ μονῆς τῆς Θεοτόκου»).

ἡ διήγησις τοῦ Παύλου Μονεμβασίας περὶ τοῦ θαύματος τῆς Θεοτόκου ἐν σχέσει πρὸς τὴν μακαρίαν ἡγουμένην Μάρθαν παρέχει ἐνδείξεις χρησίμους διὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν τῆς πόλεως ἐκείνης. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ διηγήσει κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Φλωρεντινοῦ ἀποσπάσματος ὁ τόπος τῆς ἀσκήσεως τῆς μακαρίας ἡγουμένης Μάρθας ἐν Μονεμβασίᾳ καλεῖται «πάνσεπτος ναὸς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου . . . κάτωθεν τῆς Ὀδηγητρίας . . . ἄνωθεν τοῦ Βλυχεροῦ ὕδατος» ¹⁾, τοῦτο δὲ «κάτω μοναστήριον τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου» ²⁾. Πρὸς ταῦτα πρβλ. τὰ κείμενα ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ διατυπώσει τῆς αὐτῆς διηγήσεως, ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ τῆς κυρίας ἡγουμένης Μάρθας «εἰς τὴν Μονεμβασίαν τοῦ κάτω μοναστηρίου, τοῦ Βλυχεροῦ ὕδατος τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου» ³⁾. Διὰ τούτων, φρονῶ, διακρίνεται μοναστήριον τῆς Θεοτόκου, κείμενον ἐν τῷ «κάτω κάστρῳ» ⁴⁾ τῆς Μονεμβασίας—τὸ ὁποῖον οἱ λογώτεροι μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐκάλουν *Προάστειον* ⁵⁾, ὁ δὲ λαὸς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐκάλει καὶ καλεῖ καὶ σήμερον *βαρούσι* ⁶⁾—ἀπό τινος μοναστηρίου τῆς Θεοτόκου, τὸ ὁποῖον ἔκειτο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Μονεμβασίας. Ὁ τόπος τῆς ἀσκήσεως τῆς μακαρίας ἡγουμένης Μάρθας ἐν Μονεμβασίᾳ φαίνεται ἀρχῆθεν ἄσχετος πρὸς τὴν αὐτόθι Παναγίαν τὴν Χρυσοφίτισσαν. Βραδύτερον, ὡς πιστεύω, ὅτε πλέον τὸ μοναστήριον τῆς Θεοτόκου «τὸ ἄνωθεν τοῦ Βλυχεροῦ ὕδατος» ἐξέπεσε, τότε προεργράφη τὸ σχετικὸν πρὸς τὴν μακαρίαν ἡγουμένην Μάρθαν θαῦμα εἰς τὴν Παναγίαν Χρυσοφίτισσαν, ἥς τὸ τέμενος σὺν τῷ χρόνῳ ἐταυτίσθη πρὸς τὸν τόπον τῆς ἀσκήσεως τῆς μακαρίας ἐκείνης ἡγουμένης. Ὁ σημερινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Χρυσοφίτισσης ⁷⁾, κείμενος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς κάτω πόλεως Μονεμβασίας καὶ παρα τὰ παλαιὰ τεῖχη αὐτῆς, εἶναι κτίσμα μεταγενέστερον (ἴσως τοῦ ΙΖ' τελευτῶντος αἰῶνος) ἐπὶ τῆς θέσεως παλαιότερου ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Ὀδηγητρίας. Ἐν σημειώματι, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ

¹⁾ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 37, τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Φλωρεντινοῦ ἀποσπάσματος.

²⁾ Οὕτω δις ἐν τῷ τμήματι ἐκείνῳ τοῦ Φλωρεντινοῦ ἀποσπάσματος, ὅπερ ἔχει δημοσιευθῆ ἐν τῇ σειρᾷ τῶν *Acta Sanctorum*.

³⁾ *Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλος*, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 96.

⁴⁾ *Κ. Γ. Ζησίον*, ἐν «Παναθηναίσις», τόμ. Δ' (1902) σελ. 313.

⁵⁾ Πρβλ. *Νίκου Α. Βέη*, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 1⁸, 99 κ. ἔ.

⁶⁾ Πρβλ. *Κ. Γ. Ζησίον*, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 226. Περὶ τῆς λέξεως *βαρούσι* καὶ τῶν παραλλαγῶν αὐτῆς ἰδὲ τὸ σημειώμά μου ἐν «Byz.-Neugr. Jahrbücher», τόμ. Ζ' (1928/9) σελ. 273 κ. ἔ. (ἡ λέξις εἶναι κυρίως σλαβικὴ, ἐπίσρακτος δὲ καὶ εἰς τὴν τουρκικὴν καὶ τὴν ἀλβανικὴν· πρβλ. προχειρῶς καὶ *G. Meyer*, *Neugriechische Studien II*, ἐν Βιέννῃ 1894, σελ. 16).

⁷⁾ Πρβλ. περὶ αὐτοῦ *W. Miller*, ἐν «*Journal of Hellenic Studies*», τόμ. ΚΖ' (1907) σελ. 232 καὶ πίν. XV A (= *W. Miller*, *Essays on the Latin Orient*, ἐν Κανταβριγία 1921, σελ. 233, πίν. III).

ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 220 κώδικι τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου, ¹⁾ ἔχει δὲ γραφῆ ὑπὸ Μονεμβασιώτου, ἀναγινώσκομεν: «Εἰς τὰ ἀρχῆς ἦτον ἡ Ὀδηγήτρια κτισμένη χρόνους νυν· οὕτως ἐλογίσαμεν ἀκριβῶς, ὡς τὸ ἔτος διαλαμβάνει» ²⁾. Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τῆς Ὀδηγητρίας, εἰς ὃ ἀναφέρεται τὸ σημεῖωμα, ἦτο κτίσμα τοῦ ἔτους 1150, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθειμένων ἀποσπασμάτων τοῦ Παύλου Μονεμβασίας μαθητόμεν, ὅτι αὐτόθι — τοῦλάχιστον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ, ἦτοι μεσοῦντος τοῦ Ι' αἰῶνος—ὑφίστατο ναὸς ἐπ' ὀνόματι τῆς Ὀδηγητρίας. Καὶ ἐν ἐγγράφοις τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' ἀρχομένου αἰῶνος, ἡ Παναγία ἢ Χρυσοφίτισσα ἀναφέρεται ὡς κειμένη εἰς τὸ «Βλυχὸ πηγᾶδι» ³⁾ πρὸς ταῦτα πρβλ. τὰ ἀνωτέρω, σελ. 37, ἀποσπάσματα ἐξ ἀγιογραφικοῦ κειμένου: «Μάρθας, τῆς ἡγουμένης... τοῦ ναοῦ τῆς... Θεοτόκου κάτωθεν τῆς Ὀδηγητρίας... ἀνωθεν τοῦ Βλυχεροῦ ὕδατος». Κατὰ ταῦτα ὁ τόπος τῆς ἀσκήσεως τῆς μακαρίας Μάρθας ἦτο πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ὀδηγητρίας=Χρυσοφίτισης, ἐντεῦθεν καὶ ὁ ταυτισμὸς τούτου καὶ ἐκείνου ἀπέβη σὺν τῷ χρόνῳ δυνατώτερος. Σημειωτέον, ὅτι ἡ Χρυσοφίτισσα, ἡ ὁποία κατὰ παραδρομὴν ὑπὸ τινων ⁴⁾ ἐρευνητῶν ταυτίζεται πρὸς ἑτέραν ἐκκλησίαν τῆς Μονεμβασίας, τὴν *Παναγίαν τῶν Κρητικῶν* (ἢ *Κρητικιάν*) ⁵⁾, λέγεται καὶ *Μυρτιδιωτίσσα* διότι ἐν αὐτῇ ἐναπόκειται εἰκὼν τῆς Παναγίας τῶν Μυρτιδιῶν ἢ Μυρτιδιωτίσης ⁶⁾, ἣς ὁ κατ' ἐξοχὴν τόπος λατρείας εἶναι τὰ Κύθηρα. Εἶναι δὲ γνωσταὶ αἱ ἀπὸ τῶν μέσων αἰῶνων στεναὶ σχέσεις Μονεμβασίας καὶ Κυθήρων· ἐξ ἐκείνης μετεφυτεύθησαν εἰς ταῦτα πολλὰ στοιχεῖα

¹⁾ Τὰ σημεῖωματα αὐτοῦ θέλομεν κατωτέρω κατ' ἐπανάληψιν χρησιμοποιήσει.

²⁾ *Μ. Γεδεών*, ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ», τόμ. Γ' (1882/3) σελ. 203. Σ. Π. Λάμπρου—Κ. Ἀμάντων, Βραχέα Χρονικά (=Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, ἐκδομ. ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Α' 1932/3, σελ. 282⁰⁻²¹ (πρβλ. καὶ σελ. 157).

³⁾ Οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀναγραφῇ τῶν ἐκκλησιῶν Μονεμβασίας ὑπὸ Γεωργίου-Κυριακοῦ Κοσμάκη, περὶ οὗ κατωτέρω γίνεται λόγος.

⁴⁾ π. χ. τοῦ Φ. Κόντογιου, Ταξείδια σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ἔκδ. β', ἐν Ἀθήναις 1928, σελ. 61.

⁵⁾ Περὶ αὐτῆς πρὸ παντὸς *R. Traquair*, «Annual of the British School at Athens», τόμ. ΙΒ' (1905/6) σελ. 271 κ. ἑ.

⁶⁾ Ἐπὶ τῆς ἐπενδύσεως ταύτης τῷ 1903 ἀνέγνωσα: «[ΔΙΑ] ΔΑΠΑΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΑΛΕΞΑΚΟΥ» (ἐν ἐνὶ στίχῳ· τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ἕτερον ἐπιγραφή ὀπισθεν τῆς εἰκόνης). Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνέγνωσα ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρως ἀργυρᾶς ἐπενδύσεως τῆς εἰκόνης τῆς Χρυσοφίτισης: «[ἀ]ργυροῦθη παρὰ τοῦ χρυσοχόου Ἀν. Φιλιππάκη δι. ἐξόδων μὲν Πάνου Καρὰ Πάνου Συνεργεία δὲ καὶ μεθέξει Ξεφάνου. Π. Καλογερά» (ἐν ἐνὶ στίχῳ) καὶ παραπλευρῶς διὰ στικτῶν γραμμάτων: «μνισθητη δεσπινα του δουλου σου δημητρίου». Ἐπὶ δὲ τῆς βάσεως ἀργυροῦ τρικεριοῦ κύκλῳ ἀνέγνωσα: ΜΝΗΣΘΗΤΙ. ΔΕΣΠΙΟΤΑ. ΧΡΙΣΤΕ. ΤΗΣ. ΔΟΥΛΗ ΣΟΥ ΡΩΞΑΝΔΡΑΣ. ΜΙΣΟΥ. — ΙΩΙΖ [=1817]. Ἐναπόκειται ἐν τῇ Παναγίᾳ τῇ Χρυσοφίτιση καὶ δίπτυχον ἔκφωνήσεων, οὗ ἐπὶ κεφαλῆς παρίσταται ὁ Ναζωραῖος εὐλογῶν διὰ τῶν χειρῶν καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἀνά δύο ἄγγελοι. Τὸ δίπτυχον τοῦτο. οὗ τὰ ἀναγραφόμενα ὀνόματα ζώντων καὶ τεθνεώτων ἀντέγραψα τῷ 1903, δὲν φαίνεται ἀρχαιότερον τοῦ ΙΘ' ἀρχομένου αἰῶνος.

πολιτισμοῦ ¹⁾, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίθετον συνέβη μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Λέγεται, ὅτι ὁ ἐκ Μονεμβασίας Φιλόθεος Δαρμάρας ²⁾, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὑπῆρξεν ἐπίσκοπος Κυθήρων καὶ ἐκτίσεν ἐκεῖ τῷ 1660 τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Ἑσταρωμένου ³⁾, εἶναι ὁ κατ' ἔξοχὴν συντελέσας εἰς τὴν διάδοσιν τῆς λατρείας τῆς Μυρτιδιωτίσσης ἐν τῇ πατρίῳ Μονεμβασίᾳ.

Ταῦτα περὶ τῆς ἐν Μονεμβασίᾳ εἰκόνας τῆς Παναγίας τῆς Χρυσουφιτίσσης. Καὶ περὶ τοῦ ἄλλου παλλαδίου τῆς μεγαλωνύμου ποτὲ πόλεως ταύτης, ἥτοι τῆς εἰκόνας τοῦ ἐλκομένου Χριστοῦ, πτερυγίζει — ὡς ἐλέγχθη — εἰς τὸ στόμα τοῦ Λακωνικοῦ λαοῦ παράδοσις, καθ' ἣν καὶ ἐκείνη ἐναπέκειτο ἀρχῆθεν ἐν ἐκκλησίᾳ, κειμένη κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς Χρυσουφας. Ἡ λαϊκὴ παράδοσις παραλείπει νὰ ὀρίσῃ ἀκριβῶς τὴν ἐκκλησιᾶν αὐτήν, τονίζει δὲ τὸν θαυμασίον τρόπον, καθ' ὃν δῆθεν ἡ εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου ἀπέπτυ ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Χρυσουφας εἰς τὴν βραχώδη νησίδα, ἐφ' ἣς συνφοκίσθη ἡ Μονεμβασία. Ἐν ᾧ περὶ τῆς ἐκ Χρυσουφας καταγωγῆς τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας τῆς Χρυσουφιτίσσης διεσώθη μέγρο ἡμῶν καὶ γραπτὴ διασκευὴ τῆς σχετικῆς παραδόσεως, ἥτοι ἡ ἀνωτέρω (σελ. 35 κ. ἔ.) παρατεθειμένη, δὲν γνωρίζω, ἂν καὶ ἡ ἐπὶ μέρους συγγενῆς λαϊκὴ παράδοσις περὶ τῆς ἐκ τῆς αὐτῆς κόμης καταγωγῆς τῆς εἰκόνας τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ τῆς Μονεμβασίας διεσώθη ποῦ καὶ γραπτῶς. Τὴν τελευταίαν ταύτην παράδοσιν παραθέτω ἀμέσως κατωτέρω, ὡς ἐσημείωσα αὐτὴν πρὸ τριάκοντα περιπτου ἐτῶν ἐκ στόματος τοῦ ἐκ Μολάων ἀμαξηλάτου Λάμπρου Κουνουπιώτου: «Τὸν παλιὸ καιρὸ ἀλλόπιστοι πλημμύρισαν ὅλο τὸ Μωριά, σκοτώνοντας καὶ σκλαβώνοντας τοὺς Χριστιανούς. Σὰν ἔφτασαν στὴν ἐπαρχία τοῦ Μυστρᾶ οἱ ἀλλόπιστοι, οἱ δικοὶ μας σκόρπισαν ἄλλοι πρὸς τὴν Τζακωνιά, ἄλλοι πρὸς τὸ Μαραθονήσι ⁴⁾ καὶ ἄλλοις τόπους τῆς Μάνης γιὰ νὰ φύγουν ἀπὸ κεῖ στὴ Δύση. Οἱ Χριστιανοὶ στὴ Χρυσουφα καὶ στὰ ὀλόγυρα χωριά σὰν πῆραν εἶδηση, ὅτι οἱ ἀλλόπιστοι φτάνουν τάχασαν, δὲν ἤξεραν τί δρόμο νὰ πάρουν. Ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά πέσαν προστὰ στὴν εἰκόνα τοῦ Ρχομεροῦ ⁵⁾, ποῦ τότε ἦτανε σὲ μιὰ βασιλικὴ ἐκκλησία κοντὰ στὴ Χρυσουφα, γυρεύοντας ἀπὸ τὴν ἁγία εἰκόνα βοήθεια. Τότε ἡ εἰκόνα ἄρχισε νὰ πετάῃ, μπροστὰ αὐτῇ, πίσω ὁ λαός. Πῆγε καὶ στάθηκε στὸ νησί τῆς Μο-

¹⁾ Περὶ ἐπιδράσεων καλλιτεχνικῶν τῆς Μονεμβασίας ἐπὶ τὰ Κύθηρα ἰδὲ Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυθήρων. [Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς «Κυθηραϊκῆς Ἐπιθεωρήσεως», 1923], ἐν Ἀθήναις 1923.

²⁾ Ἄλλως: Δ α ρ μ ἄ ρ (ι) ο ς. Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 67, ὑποσημ. 6.

³⁾ Πρβλ. Γ. Λαμπάκη ἐν Δελτίῳ Α' τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐν Ἀθήναις 1892, σελ. 100.

⁴⁾ = Γύθειον.

⁵⁾ = Ἐλκομένου· πρβλ. κατωτέρω, σελ. 43 κ. ἔ.

νοβίας¹⁾, πού τότε ήταν ἔρημο καὶ μόνον ὄρνια ἐφώλιαζαν ἐκεῖ. Οἱ Χρυσαφῖτες καὶ λοιποὶ Χριστιανοὶ ἀπὸ τὰ δόλογυρα στὴ Χρύσαφα χωριὰ ἔτσι γλυτώσανε ἀπὸ τὸ χαλασμὸ τῶν ἀλλόπιστων· κτίσανε στὸ νησί, πού ὠδηγηθῆκανε ἀπὸ τὴν ἀγία εἰκόνα τοῦ *Ρχομεοῦ*, τὸ κάστρο καὶ τὴν πολιτεία τῆς Μονοβίας καὶ γιὰ τὴ θαυματουργὴ εἰκόνα τὴν ἐκκλησία τοῦ *Ρχομεοῦ*, πού καὶ τώρα εἶναι ἡ μητρόπολις τῆς Μονοβίας». Οὕτω ἡ περὶ τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας λαϊκὴ παράδοσις, ἣς δὲν γνωρίζω—ὡς εἶπον—γραφτὴν διατύπωσιν προερχομένην ἐκ παλαιότερων χρόνων. Τὰ λεγόμενα ὑπὸ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως περὶ ἐπιδρομῆς ἀλλοφύλλων καὶ τῆς λόγῳ ταύτης ἐπελθούσης διασπορᾶς τῶν Λακεδαιμονίων (τῶν κατοίκων τῆς ἐπαρχίας *Μυστραῖ*) συμπίπτουσι *mutatis mutandis* πρὸς τὰ κείμενα ἐν ἀναφορᾷ, τὴν ὁποίαν ἀνόνημος μητροπολίτης Μονεμβασίας ἀπηύθυνε μετὰ τὸ ἔτος 1397 καὶ πρὸ τῆς περιόδου 1443-1447 πρὸς τινα πατριάρχην Κων/λεως²⁾, ὡς καὶ πρὸς τὰ κείμενα ἐν τῷ λεγομένῳ Χρονικῷ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας»³⁾. Πιστεύω δέ, ὅτι τὰ κείμενα τόσον ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ ἀναφορᾷ τοῦ ἀνονήμου μητροπολίτου Μονεμβασίας, ὅσον καὶ τὰ κείμενα ἐν τῷ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας» Χρονικῷ ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰς Πελοπόννησον ἐπιδρομὴν βαρβάρων καὶ τὴν ἐπακολουθήσαν διασπορὰν τῶν Λακεδαιμονίων, ἣς ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ κτίσις τῆς Μονεμβασίας, βασίζονται εἰς κοινὴν πολὺ ἀρχαιότεραν πηγὴν. Ὡς τοιαύτην δὲ διαβλέπει ἡ ταπεινότης μου ὑπόμνημά τι σχετιζόμενον πρὸς τὴν ἐκκλησίαν Πατρῶν, ἧς οὐ ἐπήγασε καὶ τὸ ἐν τῷ ἑλλην. κώδικι Da 12 τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Δρέσδης παραδεδομένον σχόλιον τοῦ πρωτοθρόνου Καισαρείας Ἀρέθα⁴⁾. Ὅπωςδὴποτε ἡ περὶ τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ τῆς Μονεμβασίας λαϊκὴ παράδοσις ἠθέλησεν ἀμφοτέρω τὰ κατ' ἐξοχὴν παλλάδια τῆς πόλεως ταύτης, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἠδη ἀρχομένης τῆς ἀνακινώσεως ταύτης, νὰ σχετίσῃ πρὸς τὴν κώμην Χρύσαφαν. Ὡς φαίνεται, πρὸς τὴν προμνημονευθεῖσαν κώμην ἐσχετίζετο ἀρ-

¹⁾ Οὕτω τὸ δημῶδες ἐπιχώριον ὄνομα τῆς Μονεμβασίας. Πρβλ. *Νίκων Α. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 51 κ. ἔ.

²⁾ Στ. Π. Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. ΙΒ' (1915) σελ. 227-318: «Δύο ἀναφοραὶ μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τὸν πατριάρχην», ἰδὲ ἰδίαι σελ. 206. Περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν συνετάχθησαν αἱ ἀναφοραὶ αὗται, πρβλ. *Νίκων Α. Βέην*, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 82 κ. ἔ.

³⁾ *Νίκων Α. Βέην*, Τὸ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας» Χρονικόν. Αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ἱστορικὴ αὐτοῦ σημαντικότης. (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Βυζαντιδος». τόμ. Α', σελ. 57-105). Ἐν Ἀθήναις, 1909, σελ. 64 κ. ἔ.

⁴⁾ Πρβλ. Στ. Π. Λάμπρου, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Θ', 1912, σελ. 473-480. (ἀνακοίνωσις τοῦ φίλου συναδέλφου κ. Σ. Β. Κογγέα) καὶ *Νίκων Α. Βέην*, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 81.

χῆθεν ἢ παράδοσις περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ἐν Μονεμβασίᾳ εἰκόνας τῆς Παναγίας τῆς Χρυσαιωτίσσης· προφανῶς βραδύτερον ἐπλάσθη ἢ ἀνωτέρω παρατεθειμένη λαϊκῆ παράδοσις περὶ τῆς ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς αὐτῆς κόμης καταγωγῆς καὶ τῆς εἰκόνας τοῦ Ἑλκομένου Χριστοῦ. Ἐν τῷ καθολικῷ ναῷ τῆς Χρυσαιῶνος ἐναπόκειται μικρὰ φορητὴ εἰκὼν, ἀντίγραφον τῆς ἐν Μονεμβασίᾳ σήμερον ἐναποκειμένης εἰκόνας τοῦ Ἑλκομένου Χριστοῦ, ἐκτελεσθέν, ὡς νομίζω, κατὰ τὰ πρῶτα δέκατα τοῦ ΙΙ΄ αἰῶνος. Οἱ Χρυσαιῶται προσγράφουσιν εἰς τὸ ἀντίγραφον τοῦτο πολὺ μεγαλυτέραν ἡλικίαν· διηγοῦνται δέ, ὅτι οἱ πατέρες αὐτῶν διὰ τοῦ μικροῦ ἀντιγράφου τούτου ἠθέλησαν ἐν τινι μέτρῳ ν' ἀντικαταστήσωσι τὴν ἐκ τῆς χώρας αὐτῶν θαυμασίως εἰς Μονεμβασίαν ἀποπτᾶσαν μεγάλην εἰκόνα τοῦ Ἑλκομένου Χριστοῦ. Θὰ ἦτο ἔργον μακρᾶς ζωῆς ἢ ἀναγραφῆ τῶν ἀπὸ αἰῶνων ἀνὰ τὴν Ἑλληνικὴν Χριστιανοσύνην κυκλουμένων θρύλλων περὶ εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι ἀφ' ἑαυτῶν μεθίστανται, ἦτοι τῶν παραλλήλων πρὸς τὰ παραδεδωμένα — κατὰ τ' ἀνωτέρω — περὶ τῆς Χρυσαιωτίσσης καὶ τοῦ Ἑλκομένου τῆς Μονεμβασίας. Ἀρκοῦμαι μόνον νὰ τονίσω, ὅτι ὁ κύκλος τῶν νεοελληνικῶν θρύλλων περὶ ἱπταμένων, ἀφ' ἑαυτῶν μεθισταμένων, ἐνίοτε καὶ μακρᾶς ὁδοιπορίας ἐπιχειρουσῶν εἰκόνων, κατὰ μέγα μέρος εἶναι ἀρχαία ἑλληνικὴ κληρονομία¹⁾, ἐπιβεβαιούσα καὶ αὐτὴ τὴν συνέχειαν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς.— Ἐπὶ πᾶσι σχετικῶς πρὸς τὴν λαϊκῆν παράδοσιν (ἀνωτέρω, σελ. 41 κ. ἐ.) θέλω νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ τοῦ τύπου: *Ρχομενός*. Οὕτω (καὶ: ὁ Ὁρχομενός) καλεῖται ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Μονεμβασίας καὶ τῆς περιοχίδος αὐτῆς ὁ Ἑλκόμενος. Ἐν μνημείοις τέχνης προκειμένου περὶ τῆς παραστάσεως τοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ²⁾ Ἑλκομένου Χριστοῦ³⁾ ἀπαντᾷ ὡς διασαφητικὴ ἐπιγραφή: Ο ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ. Οὕτω π. χ. ἐπὶ βυζαντινοῦ ὁμοφορίου τοῦ Βατοπεδίου

·) Πρβλ. *K. Kerényi*, Die Griechisch Orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung, ἐν Τυβίγγῃ 1927, σελ.

2) Ἐνίοτε λέγεται: ἐπὶ (τὸν) σταυρόν, ἐπὶ σταυροθῆναι, ἐπὶ τῷ σταυροθῆναι (πρβλ. κατωτέρω, σελ. 44, 48). Δι' ἄλλας τυπικὰς ἐκφράσεις ἰδὲ τὴν ἀμέσως ἐπομένην ὑποσημείωσιν.

3) Ἡ αὐτὴ παράστασις λέγεται ἐν ἐπιγραφαῖς ἐπὶ εἰκόνων καὶ ὁ «ἐλκόμενος πρὸς τὸ ἀκούσιον πάθος». Ἀπαντᾷ καὶ «ὁ συρόμενος ἐπὶ σταυροῦ [Χριστός]». Οὕτω π. χ. ἐν τινι «Βιβλίῳ τῆς ζωγραφικῆς τέχνης», ὅπερ θεωρεῖται πηγὴ τῆς ὑπὸ τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγραφῶν συνταχθείσης Ἑρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (ἰδὲ τὴν ἐκδοσιν ταύτης ὑπὸ Ἀ. Παλαδοπούλου *Κεραμῆος*, ἐν Πετροουπόλει, 1909, σελ. 276). Ὁ δὲ ὄρος «ὁ συρόμενος ἐπὶ τὸν σταυρόν» ὑπενθυμίζει χωρίον τοῦ κατὰ Πέτρον ἀποκρυφίου Εὐαγγελίου V. 6: «Οἱ δὲ λαβόντες τὸν Κύριον ὄθουσαν αὐτὸν τρέχοντες καὶ ἔλεγον Σύρομεν τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ ἕξουσίαν αὐτοῦ ἐσχηκότας» (ἰδὲ προχειρῶς ἐκδ. *O. von Gebhardt*, Das Evangelium und die Apokalypse des Petrus, ἐν Λειψίᾳ 1893, σελ. 32 14-16).

ἀναγινώσκομεν: ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ Ο Κ(υριο)C Ε ΠΙ Σ(αυ)ΡΟ[Ν ;]¹⁾. Διὰ τὴν συγχρῆν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ, μέσῃ καὶ νέᾳ ἑλληνικῇ ἐναλλαγῇ τοῦ Λ καὶ Ρ²⁾ καὶ οὐχ ἦττον κατ' ἐπίδρασιν τῶν βιβλικῶν καὶ λειτουργικῶν ἐκείνων χωριῶν, καθ' ἃ ὁ ἐρχόμενος = ὁ Χριστός³⁾, ἀπαντᾷ τοῦτο προκειμένου καὶ περὶ τοῦ ἐλκομένου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ Χριστοῦ. Ὁ ἐν Μονεμβασίᾳ ἰδιάζων τύπος: ὁ Ὁρχομένος προῆλθε τοῦτο μὲν κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Ο τοῦ ἄρθρου καὶ τῶν δύο κανονικῶν Ο τοῦ ὀνόματος ἐπὶ τὴν ἀρχομένην αὐτοῦ συλλαβὴν, τοῦτο δὲ κατ' ἐπίδρασιν τῶν συνήθως συνεκφερομένων λέξεων Χριστός, σταυρός διὰ τὸν καταβίβασμόν τοῦ τόνου.

Β'. Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας κατὰ πηγὰς ἱστορικὰς.

Τιθεμένης κατὰ μέρος τῆς σχετικῆς λαϊκῆς παραδόσεως, τὸ πρῶτον κατὰ τὸ β' ἡμῖσιν τοῦ ΙΒ' αἰῶνος μαθάνομεν ἐξ ἀξιοπιστῶν πηγῶν καθ' ἕκαστα περὶ θαυμαστῆς εἰκόνος τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ, ἐναποκειμένης ἐν Μονεμβασίᾳ. Καὶ δὴ ὁ Νικίτας Χωνιάτης, ἐκθέτων τὰς κακοηθείας τοῦ αὐτοκρ. Ἰσαακίου Ἀγγέλου (1185-95, 1203-4) γράφει μεταξὺ ἄλλων: « ἐπισκενάσαι δὲ βουλευθεὶς [ὁ αὐτοκρ. Ἰσαάκιος Ἀγγελος] καὶ τὸν ἐν τῷ Ἀνάπλῳ νεὸν τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν ἄνω τάξεων Μιχαήλ, εἴ τις ἐν πλαξὶ τοῖς βασιλείοις δόμοις ὑπέστρωτο καὶ περιημπύσχε τοὺς τοίχους καλλίστη τε τῇ στιλπνότητι καὶ ὀανίσιν ἐστιγμένη ποικιλοχρῶσι, ἐκεῖσε μετακεκόμικεν. Ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ ἀρχαγγέλου διὰ χρωμάτων καὶ ψηφιδωτῶν τυπώματα, ὅποσα ἢ πόλις ἔστεγεν ἢ κώμαις καὶ χώραις ἀνέκειντο φυλακτήρια, χειρὸς ἀρχαίας ἔργα καὶ θαυμάσιας, κατὰ τὸ αὐτὸ συνήθροισε τέμενος. Ἡ δὲ τοῦ βασιλέως τούτου σπουδὴ ὅπως ἐκ τῆς νῦν λεγομένης Μονεμβασίας ἀνακομίσειε τὸν ἐπὶ σταυρὸν ἐλκόμενον Χριστὸν ὡς ἔργον ἀξιόγαστον καὶ τὴν τέχνην καὶ τὴν χάριν, οὐδὲν ἀπελείπετο τῶν ἐκφρασεσίων παθῶν [τοῦ κυρίου καὶ σωτήρος ἡμῶν]· ὁλος γὰρ ἀνήρητο ταῖς ἐλίπαις, ἕως ἐκεῖθεν σὺν δόλῳ ἀφῆρηκεν οὐ γὰρ ἀκίνδυνος ἦν παντίπασιν ἢ προφανῆς ἐπιχείρησις⁴⁾». Ἀξία ἰδιαίτερας προσο-

¹⁾ G. Millet, Recherches sur l'ikonographie de l'Évangile [πρβλ. σελ. 53], σελ. 372.

²⁾ J. Psichari, Essai de grammaire historique sur le changement de λ en ρ devant consonnes en grec ancien, médiéval et moderne. (Extrait des Mémoires Orientaux.—Congrès de 1905). Ἐν Παρισίῳ, 1905.

³⁾ Πρβλ. π. χ. Ματθ. 3¹¹, 21⁹, 23³⁹, Μάρκ. 11⁹, Λουκ. 13³⁵, 19³⁸, Ἰωάν. 3³¹, 12¹³, Ἀποκ. 1⁸, 4¹, 11¹⁷. «Ὡσαννὰ εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος» καὶ ἐν ἀποκρύφους κειμένοις, ὡς ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Νικοδήμου (J. C. Thilo, Codex apocryphus Novi Testamenti, τόμ. Α', ἐν Λειψίᾳ 1832, σελ. 508. C. Tischendorf. Evangelia Apocrypha, ἐν Λειψίᾳ 1853, σελ. 210).

⁴⁾ Νικίτα Χωνιάτου Ἱστορία, ἔκδ. Βόννης, σελ. 581⁸-582¹. Πρβλ. Pier' Antonio Pacifico, ἔκδ. Β' (1704). σελ. 50. K. Hopf, Geschichte Griechenlands im Mittelalter, τόμ. Α', ἐν Λειψίᾳ 1876, σελ. 166 κ. ἐ. (ἐνταῦθα ἡ εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου γίνεταί τῆς Σταυρώσεως). G. Hertzberg, Geschichte Griechenlands seit dem Ab-

χῆς ὡς πρὸς τὸ ἀνωτέρω χωρίον εἶναι καὶ ἡ μεταγενεστέρα καὶ ἀπλουστέρα διασκευὴ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Νικήτα Χωνιάτου ¹⁾, ἐν ἣ πλὴν ἄλλων κεῖνται: «ἡ δὲ τοῦ βασιλέως τούτου σπουδὴ ὕπως ἐκ. . . . *Μονεμβασίας ἀνακομίσει τὴν εἰκόνα τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ τὴν ἱστορηθεῖσαν ἐντέχνως ὡς ἀξιοθαύμαστον καὶ τὴν χάριν τῶν θαυμάτων διὰ παντός ἐνεργοῦσαν. Ἦν γὰρ ἐξεικονισμὸς [γρ.: ἐξεικονισμένος] καὶ θαυματουργῶν ἐν αὐτῇ ὁ δεσπότης Χριστός καὶ θεὸς ἡμῶν ἐλκόμενος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Καὶ οὐκ ἐπαύσατο ἕως οὗ μετὰ δόλου ταύτην ἀπῆρεν» ²⁾. (Κατὰ πόσον ἐνταῦθα ὁ ἐπὶ τὸ ἀπλουστερον διασκευάσας τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Νικήτα Χωνιάτου τὴν λέξιν *χάριν* τοῦ πρωτοτύπου ὀρθῶς ἐξέλαβε δηλοῦσαν *θαυματουργικὴν δύναμιν* τῆς εἰκόνος, οὐχὶ ἐξωτερικὰ αὐτῆς *θέλητρα*, εἶναι πολὺ ἀμφίβολον). Ἐκ τοῦ Νικήτα Χωνιάτου ἐξεπήγασε προφανῶς καὶ τὸ σχετικὸν χωρίον τῆς «Συνόψεως Χρονικῆς» τοῦ Θεοδώρου Κυζίκου τοῦ Σκουταριώτου: «Ἀνανεῶσαι δὲ βουλευθεὶς [ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος Ἄγγελος] τὸν ἐν τῷ Ἀνάπλω τοῦ Ἀρχαγγέλου ναόν, εἶ τι τῶν μαρμάρων κάλλιστον ἐν τοῖς βασιλείοις κἂν ἐν τῷ ἑδάφει ὑπέκειτο, κἂν τοὺς τοίχους ἐκάλλυνεν, ἐκεῖσε μετήνεγκεν. Ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἐκτυπώματα διὰ χρωμάτων καὶ ψηφίδων χειρὸς τῶν ἀρχαίων τινὸς ἔργα θαυμάσια ὅπου ἂν ἔμαθεν εἶναι, κατὰ τὸ αὐτὸ συνήθροισε τέμενος· καὶ ἐκ *Μονεμβασίας* τὸν ἐπὶ σταυροῦ ἐλκόμενον Χριστόν, ἔργον ἀξιάγαστον κατὰ τὴν τέχνην καὶ τὴν χάριν, αὐτόθι ὡς ἡδύνατο σπεύσας ἐκόμισε» ³⁾. Πρὸς τούτοις περὶ τῆς ἐκ τῆς Μονεμβασίας ἀρπαγῆς τῆς εἰκόνος τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ ἐντολῇ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Ἀγγέλου ἔχομεν καὶ σημεῖωμα ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 220 κώδικι τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου, γνωστῷ διὰ πολλὰ καὶ σπουδαῖα περιεχόμενα αὐτοῦ σχετικὰ πρὸς τὴν Μονεμβασίαν. Ἔχει δὲ τὸ προφανῶς ὑπὸ Μονεμβασιώτου γεγραμμένον σημεῖωμα τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ κώδικος (φ. 188 β) οὕτω: «Ὅτι ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος ἐπύργωσε τὴν Ἀγγιάλον καὶ τὴν Βάρναν, ὡς ἐξεπόρθησαν οἱ Βλάχοι ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας. Ἀνεκόμισε δὲ καὶ τὸν ἐπὶ σταυροῦ ἐλκόμενον Χριστόν ἐκ *Μονεμβασίας*, σὺν δόλω, ἔργον ἀξιάγαστον καὶ τὴν τέχνην καὶ τὴν χάριν· οὐδὲν ἀπελείπειτο τῶν ἐμφανεστάτων παθῶν*

sterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart, τόμ. Α', ἐν Λειψίᾳ 1876, σελ. 392 (καὶ ἐνταῦθα ἡ εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου γίνεται τῆς Σταυρώσεως. Πρβλ. καὶ τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου ὑπὸ *Π. Καρολίδου*, τόμ. Α', σελ. 514). *Γ. Ε. Μανρογιάννην*, Βυζαντινὴ τέχνη καὶ βυζαντινοὶ καλλιτέχναι, ἐν Ἀθήναις 1893, σελ. 114 κ. ἑ. *Α. Μηλιαράκην*, Ἡ οἰκογένεια Μαμωνᾶ, ἐν Ἀθήναις 1902, σελ. 16, ὑποσημ. 2. *W. Miller* ἐν «*Journal of Hellenic Studies*», τόμ. KZ' (1907) σελ. 23 (= *W. Miller*, *Essays on the Latin Orient*, σελ. 232).

¹⁾ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 46, 47.

²⁾ *Νικήτα Χωνιάτου*, Ἱστορία, ἔκδ. Βόννης, ἐνθ' ἀνωτέρω, Β'.

³⁾ *Κ. Ν. Σάλλα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ζ'. Ἐν Βενετίᾳ-Παρισίοις 1894, σελ. 409 κ. ἑ. — Πρβλ. *Α. Μηλιαράκην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 16, ὑποσημ. 2.

τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ κατέθετο αὐτὸν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἐν τῷ [Ἀ]νάπλω, σὺν ἄλλοις πλείοσι ἐργοῖς, χειρὸς ἀρχαίας καὶ θαυμασίας ἄμαχον ποίημα» ¹⁾). Εἶναι προφανές, ὅτι τὸ σημεῖωμα τοῦτο ἀποτελεῖ ἐπιτομὴν τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ Νικήτα Χωνιάτου, γενομένην τὸ βραδύτερον κατὰ τὸν ΙΣ΄-ΙΖ΄ αἰῶνα ²⁾). Ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἀρχετύπου χωρίου ὑπὸ τοῦ ἐπιτομῆος δὲν εἶναι κατὰ πάντα ὀρθή· ἐν ᾧ ὁ Νικήτας Χωνιάτης χαρακτηρίζει «χειρὸς ἀρχαίας ἔργα καὶ θαυμασίας» τὰ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ, τὸν ἐν τῷ Ἀνάπλω κείμενον ³⁾), ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Ἀγγέλου πανταχόθεν μετενεχθέντα εἰκονίσματα τοῦ πρώτου ταξιάρχου τῶν Οὐρανίων Δυνάμεων, ἀντιθέτως ὁ ἐπιτομῆος σχετίζει τὰς λέξεις ταύτας πρὸς τὴν ἐν Μονεμβασίᾳ εἰκόνα τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ. Ὁ ἐπιτομῆος εἶχεν ὑπ' ὄψιν χειρόγραφον τοῦ Νικήτα Χωνιάτου, ὅπερ μετὰ τὴν λέξιν: *παθῶν ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ εἶχε τὸ μεταγενέστερον καὶ ἀνόητον παρεμβλήμα: [τοῦ κυρίου καὶ σωτῆρος ἡμῶν]* ⁴⁾). Ἐν ᾧ δὲ ὁ Νικήτας Χωνιάτης τὴν φράσιν οὐδὲν ἀπελείπετο τῶν ἐκφρασεστάτων παθῶν ἀναφέρει εἰς τὴν τοῦ βασιλέως σπονδήν, ὅπως ὑφαρπάσῃ τὸ παλλάδιον τῆς Μονεμβασίας, ὁ ἐπιτομῆος παραχθὲς καὶ ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου καὶ ἀνόητου παρεμβλήματος, ὅπερ παρεθέσαμεν ἀνωτέρω, σχετίζει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φράσιν: *οὐδὲν ἀπελείπετο τῶν ἐμφρασεστάτων παθῶν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ* πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν εἰκόνα τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ τῆς Μονεμβασίας, ἣν ἐπὶ πᾶσιν ὀνομάζει *ἄμαχον* (=ἀπαράμιλλον) *πόνημα* ⁵⁾). Ὡς πιστεύω, οὐχὶ τόσον λόγῳ ἀγνοίας, οὐχὶ τόσον λόγῳ ἀκρισίας, ἀλλ' ἐξ ἀπλοῦ τοπικοῦ πατριωτισμοῦ ὀρμώμενος ὁ Μονεμβασίτης ἐπιτομῆος διετύπωσε ὡς διετύπωσε τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίον τοῦ Νικήτα Χωνιάτου.

Ἐχοντες ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω παρατεθειμένα, εἰς τὴν ἐν Μονεμβασίᾳ ποτὲ ἐναποκειμένην εἰκόνα τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ ἀναφερόμενα χωρία, ἐξάγομεν, ὅτι αὕτη ἦτο *φορητή*, οὐχὶ τυχὸν τοιχογραφία ἐφ' ὑγροῖς ἢ διὰ ψηφιδῶν ἐξεργασμένη. Κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν τῶν σχετικῶν χωρίων ἢ διὰ τὴν «τέχνην» καὶ τὴν «χάριν» θαυμαστὴ εἰκὼν ἀφηρέθη ἐκ Μονεμβασίας ὑπὸ τοῦ ἀθλίου Ἰσαακίου Ἀγγέλου διὰ δόλου· διότι ἢ ἐκ τοῦ φανεροῦ ἀπομι-

¹⁾ *Μανουὴλ Γεδεών* ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ», τόμ. Γ' (1882/3) σελ. 203. Μετὰ τινων παραλλαγῶν ἐδημοσιεῦθη τὸ ἀνωτέρω σημεῖωμα καὶ ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου—Κ. Ί. Ἀμάντου. Βραχέα Χρονικά [=Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Τόμ. Α', τεύχ. 1], ἀριθ. 13, σελ. 273-288, 15' (ἢ σχετικῆ παρατήρησις τοῦ *Fr. Dölger* ἐν Β. Ζ., τόμ. ΛΓ', 1933, σελ. 161, ὅτι ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος σημεῖωματι: *Νάπλω* = Ἀνάπλω, θὰ παρεσιωπᾶτο, ἐὰν οὗτος ἐγνώριζε τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ ὑπὸ Μανουὴλ Γεδεών ἢ ἔβλεπε τὴν σελ. 111. τῆς ἐκδόσεως Σ. Π. Λάμπρου—Κ. Ί. Ἀμάντου).

²⁾ Ὡς πιστεύω ὑπὸ τινος τῶν Λικινίων, περὶ ὧν κατωτέρω.

³⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 44.

⁴⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 44, στίχ. 25.

⁵⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 45 κ. ἐ.

κρονσις αὐτῆς ἐκ τῆς μεγάλης καὶ εὐτυχούσης πόλεως, ὅπως ἀκριβῶς ἦτο ἡ Μονεμβασία, ἀπετέλει καὶ διὰ τὸν αὐτοκράτορα — κατὰ ῥητὴν μνείαν τοῦ Νικητα Χωνιάτου — ἐπικινδύνον ἐπιχείρημα. Πότε συνέβη ἡ ἐκ Μονεμβασίας ἀπαγωγή τοῦ ἀξιαγίστου αὐτῆς παλλαδίου δὲν δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν ἀκριβῶς. Πάντως τὸ γεγονός τοῦτο πρέπει νὰ τεθῆ εἰς τὴν πρώτην βασιλείαν τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου (1185-1195), πιθανώτατα περὶ τὰ τέλη αὐτῆς. Ὁ δὲ ναὸς τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ὁ ἐν Ἀνάπλῳ, εἰς ὃν μετεκομίσθη ὑπὸ τοῦ ἀρπαγος αὐτοκράτορος ὁ Ἐλκόμενος τῆς Μονεμβασίας, πρέπει νὰ ταυτισθῆ, καὶ κατ' ἄλλας μαρτυρίας καὶ κατὰ τὰ κείμενα ἐν τῇ μεταγενεστερᾷ καὶ ἀπλουστερᾷ διασκευῇ τοῦ Νικητα Χωνιάτου ¹⁾, πρὸς τὴν ἄλλως λεγομένην *λάραν*, ἦτοι τὸ μοναστήριον, τοῦ ἁγίου Μιχαὴλ ἐν τῷ Σωσθενίῳ (κατὰ τὰ σημερινὰ *Σθένια*, ἐπὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς ὄχθης τοῦ Βοσπόρου, πρὸς βορρᾶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ περιφήμου ἐκ τῶν προοιμίων τῆς Ἀλώσεως Ρουμελῆ-Χισσάφ ²⁾).

¹⁾ Τοῦ ΙΑ'-ΙΕ' αἰῶνος. Πρβλ. *Krumbacher*, *Geschichte der byzant. Lit.*, σελ. 285 (ἑλλην. μετάφρασις *Γ. Σωτηριάδου*, τόμ. Α', σελ. 577).

²⁾ Πρβλ. πρὸ παντός τὴν μελέτην τοῦ *J. Pargoire*, *Anaple et Sosthène* ἐν *Izvěstija* τοῦ Ῥωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Γ' (1898) σελ. 60-97, ἰδίᾳ σ. 85 κ.έ. Δράττομαι τῆς εὐκαιρίας νὰ προσφέρω μικρὰς συμβολὰς εἰς τὴν μελέτην τοῦ Pargoire. Περὶ τῆς φοιτήσεως τοῦ ἁγίου Δανιὴλ τοῦ Στυλῆτου «κατὰ τὸν τοῦ ἀρχιστρατήγου ναὸν τὸν κατὰ τὸν Ἀνάπλουν» ἰδὲ καὶ «Βίον καὶ πολιτείαν τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνατολίου, ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως», ἐκδεδομένον ὑπὸ *M. Γεδεών* ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ», τόμ. Γ', (1882, 3) σελ. 185-190, ἰδίως σελ. 188 κ. έ. — Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 100 ἑλλην. κώδικι τοῦ Βατικανοῦ περιεσώθη, ὡς φαίνεται, λείψανον χρυσοβούλλου ὑπὲρ τῆς ἐν Ἀνάπλῳ μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ. (Πρβλ. *Joh. Mercati-P. Franchi de' Cavalieri*, *Codices Vaticani Graeci*, τόμ. Α', Ἐν Ρώμῃ 1923, σελ. XXIV, 113 κ.έ.) — Περὶ τοῦ ἐν Ἀνάπλῳ ναοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἐνδιαφεροῦσας εἰδήσεις παρέχει καὶ ἡ τοῦ Θεοδώρου Σκουταριώτου «Σύνοψις Χρονική», ἐν ἣ ὁ ναὸς οὗτος φέρεται διάφορος τοῦ ἐν Σωσθενίῳ ναοῦ τοῦ αὐτοῦ Ἀρχαγγέλου. Τονίζει ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης, ὅτι ὁ αὐτοκρ. Ἰωάννης Βατάτζης διέσωσε τὸν ἐν «Ἀνάπλῳ τοῦ Ταξιάρχου τῶν ἄνω δυνάμεων» ναὸν κινδυνεύοντα νὰ καταστραφῆ ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κρατούντων Λατίνων (*K. Σάβας*, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 48⁶⁻⁷, 373¹⁰⁻¹⁴, 509³⁻⁴). Ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος Ἀγγελος χάριν τοῦ ἐν Ἀνάπλῳ ναοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἐδῆλωσε πολλὰ ἐκκλησιαστικά τοῦ κράτους ιδρύματα ἰδὲ καὶ *A. Heisenberg*, *Grabeskirche und Apostelkirche*, μέρος Β', *Apostelkirche in Konstantinopel*, ἐν *Λειψία* 1908, σελ. 84 (Πρβλ. καὶ *F. Cognesso* ἐν «*Bessarione*», τόμ. ΛΑ', 1915, σελ. 43). — Περὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἐν Ἀνάπλῳ πρβλ. καὶ τὴν σημείωσιν τοῦ *O. Wulff*, *Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken*, ἐν *Στρασβούργῳ* 1903, σελ. 97³ κ. έ. — Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας τὸ *Σωσθέν(ε)ιον* ἄπαντῶ καὶ ὑπὸ τὸν τύπον *Εἰσωσθέν(ε)ιον* (*Εἰσωσθένειον* ἐν *χρονογραφικῷ σημειώματι τοῦ ἔτους 1623* ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 167 κώδικι τῆς μονῆς Ἰβήρων. Πρβλ. *Σ. II. Λάμπρον*, *Κατάλογος τῶν ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Β', ἐν *Κανταβρυγία* 1900, σελ. 45, «*Νέος Ἑλληνομνήμων*», τόμ. Ζ' (1910) σελ. 186, ἀριθ. 252)

Γ'. Ὁ Ἐλκόμενος τῆς Μονεμβασίας ἐν τῇ ξένη.

Ὅποια τις ἐν τέλει ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἀξιαγάστου εἰκόνας τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ, ἀφ' οὗ αὕτη ἐκ Μονεμβασίας μετηνέχθη δι' ἀτόπων μέσων παρὰ τὸν Βόσπορον, εἰς τὸν ἐν Ἀνάπλω ναὸν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἀγνοοῦμεν. Δύο ἐπιγράμματα, κείμενα ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 524 ἑλληνικῷ κώδικι τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «*Εἰς τὸν Χριστὸν ἐλκόμενον ἐπὶ τῷ σταυρωθῆναι*», δὲν ἀποκλείεται καθ' ὅλου ν' ἀναφέρονται εἰς τὸ ποτὲ παλλάδιον τῆς Μονεμβασίας. Ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων τούτων τὸ μὲν (φ. 105 β) εἶναι τρίστιχον, τὸ δὲ (φ. 118 α) ἀποτελεῖται ἐκ δεκαπέντε στίχων, ὧν οἱ πρῶτοι:

*Ἐκλιεν οὖς, ἦκουσεν, ἠδύνη πάλαι
ὁ πρῶτος Ἀδάμ, τὴν θέωσιν ἐλπίας.*

οἱ δὲ τελευταῖοι:

*σιγῇ γὰρ ὡσπερ καὶ κρίνοντος Πλάτων
ὡς οἷον ἔμπρους ἐγγραφεῖς τῷ τεχνίτῃ¹⁾.*

Καὶ ὁ μὲν ὑπ' ἀριθ. 524 κώδιξ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης κατὰ τὸ μέγιστον αὐτοῦ μέρος ἐγράφη — ὡς δέχομαι — κατὰ τὸ τελευταῖον τρίτον τοῦ ΙΓ' αἰῶνος: τὰ δὲ δύο ἐν αὐτῷ περιεχόμενα ἐπιγράμματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἐσταυρωμένου, δύνανται ν' ἀναχθῶσι καὶ εἰς τὰ τελευταῖα δέκατα τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἐξ οὗ προέρχονται καὶ ἄλλα ἐπιγράμματα ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι κείμενα. Πάντως εἰς τὴν ἀξιαγάστου εἰκόνα τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας, κοσμοῦσαν πλέον τὸν προμνημονευθέντα ναὸν τοῦ Ἀρχαγγέλου, ἀναφέρεται τρίτον τι ἐπίγραμμα, ἔργον τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ πολυμαθὴς καὶ εὐθαρσὴς κληρικὸς οὗτος, μάλιστα κατὰ τὴν νεότητά αὐτοῦ, ἐθεράπευσεν ἐν τινι μέτρῳ καὶ τὴν ποίησιν²⁾, τὴν ὁποίαν οὔτε κατὰ τὸ γῆρας αὐτοῦ ἠρνήθη παντελῶς. Ἐν τῷ ἄλλοτε μὲν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σινᾶ, τανῦν δὲ ἐν τῇ Δημοσίᾳ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Λένινγκραδ ἐναποκειμένῳ κώδικι Ἰσαὰκ τοῦ Μεσοποταμίτου³⁾, περιεσώθη σειρὰ ἐπιγραμμάτων καὶ ἄλλων ἐμμέτρων ἔρ-

1) Σ. Π. Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων» τόμ. Η' (1911—1916) σελ. 143, ἀριθ. 205, σελ. 157, ἀριθ. 268.

2) Πρὸβλ. *Matth. Wellhofer*. Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155-1233), (Διδακτορικὴ διατριβή). Freising 1913, σελ. 10 κ. ἑ., *Παρθένιον Κ. Πολιάκη* ἐν «Νέμ Σιών», τόμ. ΙΗ' (1923) σελ. 514 κ. ἑ.

3) Νοεῖται ἐνταῦθα ἡ ἄλλοτε λεγομένη *Δημοσία Αὐτοκρατορικὴ Βιβλιοθήκη Πετροπόλεως*. Μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων αὐτῆς ὁ κώδιξ Ἰσαὰκ τοῦ Μεσοποταμίτου ἔφερε τὸν ἀριθμὸν 250. Περί τοῦ κώδικος τούτου, ἐν τῷ τὰ ἔμμετρα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου κατέχουσι τὰ φύλλα 78 β-81 β, θέλομεν διαλάβει ἄλλοτε διεξοδικῶς (ἐπὶ τοῦ παρόντος ἰδὲ *V. G. Vasilienskij* ἐν τῷ Δ' παραρτήματι τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Δημοσίας Αὐτοκρατορικῆς Βιβλιοθήκης Πετροπόλεως διὰ τὸ ἔτος 1883. Ἐν Πετροπόλει 1885).

γων τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου ¹⁾). Μεταξὺ τούτων ὑπάρχει καὶ τὸ ἑξῆς:
*Εἰς τὸν ἐν τῷ Ἀνάπλω Χριστὸν τὸν Ἐλκόμενον, φοροῦντα στέφανον
ἀκάνθινον καὶ συναγωγῆς Ἰουδαίων ἱσταμένων ἐγγύθεν.*

- Ἄν ἀμπελῶνα τῆς Γραφῆς ἐκμανθάνης,
ἀλλ' ἐν καλῷ κέραυ πίνος τόπου,
μὴ σταφυλὴν ποιῶντα, μὴ γλυκὴν βότρυον,
ἀλλ' ἢ μόνην ἀκανθάν, ἣν χέρσος τρέφει.*
5 *Ὁρθῆς τὸν ἀμπελῶνα, τὴν βλάστην βλέπεις,
ἐν ἣ στεφανοῖ τοῦ γεωργοῦ τὴν κάραν.
Ἄφες, γεωργέ, τὴν καλὴν ἐργασίαν
τὸν ἀμπελῶνα τοῦτον ἄτμητον λίπε,
καὶ μὴ σκαφήτω μυστικῆ γεωργία,*
10 *ὅπως γένηται πᾶσιν ἐν παντὶ χρόνῳ
ποδῶν καταπάτημα καὶ κοινὴ τρίβος·
καρπὸν γὰρ οὐκ ἤνεγκεν, ἀλλὰ πικρίαν ²⁾.*

Ὅτι ἢ ὑπὸ τοῦ ἐπιγράμματος τούτου ἀναφερομένη εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ ἐν Ἀνάπλω εἶναι ἢ κατὰ τ' ἀνωτέρω (σελ. 44 κ. ἐ.) ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Ἀγγέλου ἐκ Μονεμβασίας ὑποκλαπεῖσα, περὶ τούτου κατ' ἐμὲ κοιτὴν οὐδεμία χωρεῖ ἀμφιβολία. Πότε συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου τὸ ἀνωτέρω ἐπίγραμμα; Ἀσφαλῶς πρὸ τῆς προαγωγῆς αὐτοῦ εἰς μητροπολίτην Ναυπάκτου ³⁾, καὶ διη κατὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει μακρὰν διατριβὴν αὐτοῦ, ὁπότε θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν ἐν Ἀνάπλω ναὸν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ νὰ θαυμάσῃ τὴν ἐκ Μονεμβασίας εἰς αὐτὸν μετενεχθεῖσαν εἰκόνα τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ. Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκωνκος ἐπὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου, μεμαρτυρημένως ἀπὸ τῆς 5 Μαΐου 1187, διετέλει ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῶν γραφείων τοῦ Οἴκουμενικοῦ πατριαρχείου ⁴⁾, ἔζη λοιπὸν μονίμως ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ ἴδιος παρέχει ἡμῖν τὰ δεδομένα, ὥστε νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἢ ὑπηρεσία αὐτοῦ ἐν τῷ Οἴκῳ. Πατριαρχεῖῳ παρετάθη καὶ πέραν τῆς πρώτης βασιλείας τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου, καὶ ἐπὶ Οἴκῳ. Πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Καματη-

¹⁾ Ἐξεδόθησαν ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἐπιγράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, ἐν «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΙΕ' (1903) σελ. 463-478.

²⁾ Αὐτόθι, σελ. 475-6, ἀριθ. 14.—Ὁ μακαρίτης Ἀ. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς ὀρθῶς διέγνωσεν, ὅτι διὰ τὸ ἐπίγραμμα τούτο ὁ Ἰωάννης Ἀπόκωνκος ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὰ χωρία τοῦ Ἡσαίου Ε' 1-4 καὶ 5-6, πρὸς ἃ πρβλ. τοὺς στίχ. 1-4, 8-11 τοῦ ἐπιγράμματος.

³⁾ Πρβλ. Ἀ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 463 κ. ἐ., *M. Wellhofer*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 10. *Παρθένιον Κ. Πολάκη*, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. ΙΗ' (1923) σελ. 146 κ. ἐ., 514.

⁴⁾ Πρβλ. *Νίκον Α. Βέην (Bees)* ἐν «*Berliner philologische Wochenschrift*», τόμ. ΛΔ' (1914) σελ. 1591 καὶ ἐν «*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*», τόμ. Ζ' (1828/9) σελ. 129.

ροῦ (Ἀύγ. 1199—Φεβρ. 1206) ¹⁾. Τούτου πατριαρχοῦντος, πιθανώτατα πρὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Βασιλευούσης ὑπὸ τῶν Λατίνων, προήχθη ὁ Ἰωάννης Ἀποκαυκος εἰς μητροπολίτην Ναυπάκτου ²⁾ καὶ ἐγκατέλιπεν ὀρθοτικῶς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν ὁποίαν λατινοκρατουμένην οὐδέποτε πλέον προώριστο νὰ πατήσῃ. Κατὰ ταῦτα τὸ ἀνωτέρω ἐπίγραμμα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαυκου συνετάχθη τὸ πολὺ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1185 καὶ 1204. Καὶ τὸ μὲν κείμενον τοῦ ἐπιγράμματος διὰ τὸ θέμα ἡμῶν εἶναι κενόν, ἀντιθέτως ἡ ἐπιγραφὴ αὐτοῦ εἶναι πολὺτιμος. Ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς καὶ μόνης ἐκ τῶν σχετικῶν φιλολογικῶν πηγῶν (σελ. 44 κ. ἑ.) δυνάμεθα ἔν τινι μέτρῳ ν' ἀναπαραστήσωμεν εἰκονογραφικῶς τὸ *ἀξιάγαστον* καλλίστευμα τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ, τὸ ἀρχῆθεν ἐν Μονεμβασίᾳ καὶ ἔπειτα ἐν Ἀνάπλῳ ἐναποκείμενον. Δὲν φαίνεται πιθανόν, ὅτι οἱ ἄμεσοι διάδοχοι τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου ἀπέδωκαν εἰς τὴν Μονεμβασίαν τὸ ὑπὸ τοῦ αυτοκράτορος τούτου ἀπαχθέν παλλάδιον αὐτῆς. Οὐχ ἦττον ἀπιθάνως θὰ ἐδέχετό τις τὴν ἀπόδοσιν τοῦ παλλάδιου τούτου εἰς τὴν οἰκείαν πόλιν κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων χρόνους. Πολὺ πιθανώτερον φαίνεται, ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας, ἀφ' οὗ ἀπήχθη ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ αυτοκράτορος Ἰσαακίου Ἀγγέλου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τὸν ἐν Ἀνάπλῳ, παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν αὐτόθι. Τῷ 1422 ὁ προειρημένος ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου ἦτο ἤδη μεταβεβλημένος εἰς ἐρείπια, ἔξ ὧν ὁ Μωάμεθ ὁ Β' παρέλαβεν ὑλικὸν πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ Ρουμελῆ-Χισσάρ ³⁾. Ὅποια τις ἐν τέλει ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῆς ἐν τῷ Ἀρχαγγελικῷ ναῷ τοῦ Ἀνάπλου ἐναποκειμένης εἰκόνας τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας — ὡς ἤδη ἐτονίσθη ἀρχομένου τοῦ κεφαλαίου τούτου — ἀγνοοῦμεν.

Δ'. Ἡ εἰκονογραφικὴ παράστασις τοῦ Ἐλκομένου καὶ τὸ σχετικὸν παλλάδιον τῆς Μονεμβασίας.

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει τὰς ἀνωτέρω παρατεθειμένας φιλολογικὰς πηγὰς περὶ τῆς εἰκόνας τοῦ Ἐλκομένου, τοῦ παλαιοῦ καὶ σεβασμίου παλλάδιου τῆς Μονεμβασίας, τὸ ὁποῖον προώριστο ν' ἀπαχθῆ ἐκεῖθεν, δεχόμεθα, ὅτι κατὰ τοῦτο ὁ Χριστὸς εἴλκετο ἐπὶ τοῦ σταυροῦ φορῶν ἐπὶ κεφαλῆς

¹⁾ Πρβλ. Νίκων Α. Βέην (*Bees*) ἐν «Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. Β' (1925) σελ. 132.

²⁾ Πρβλ. Μ. Wellhofer, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 11 κ. ἑ., Νίκων Α. Βέην (*Bees*) ἐν «Berliner philologische Wochenschrift», τόμ. ΛΔ' (1914) σελ. 1590. Παρθένιον Κ. Πολάκη, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. ΙΗ', σελ. 147 κ. ἑ.

³⁾ Δούκας, ἐκδ. Βόννης, σελ. 243.—Πρβλ. Fr. W. Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*. I. Bd., nach dem Tode des Verfassers herausg. von Ed. Chmelarz, ἐν Βιέννῃ 1878, ἀριθ. 88. J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, ἐν Βιέννῃ 1897, σελ. 131.—Πρβλ. ἀφ' ἑτέρου J. Pargoire, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 96.

ἀκάνθινον στέφανον, ἐν ᾧ πλησίον τοῦ θεανθρώπου ἵστατο ὄμιλος Ἰουδαίων («καὶ συναγωγῆς Ἰουδαίων ἵσταμένων ἐγγύθεν») ¹⁾. Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν μαρτυρίαν μεταγενεστέρου διασκευαστοῦ τοῦ Νικηῖτα Χωνιάτου, τὴν ὁποίαν εὗρισκει τις ἀνωτέρω (σελ. 45), κατὰ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος καλλιτέλεσμα ὁ Κύριος καὶ ἐλκόμενος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ *ἐθανματούργει*. Ὡς γνωστόν, ἡ εἰκονογραφικὴ παράστασις τοῦ *Χριστοῦ ἐλκομένου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ* ἀνάγεται κυρίως εἰς τὰ ἐξῆς χωρία τῶν κανονικῶν εὐαγγελίων: Ματθ. ΚΖ', 31-32. Μάρκ. ΙΕ', 20-21. Λουκ. ΚΓ', 26. Ἰωάν. ΙΘ', 17 ²⁾, ἐν οἷς δὲν γίνεται λόγος περὶ θαύματος τοῦ *Ἐλκομένου*. Ἐρρευνα δὲ τῆς ταπεινότητός μου, ὅπως ἐν τῇ ἀποκρύφῳ εὐαγγελικῇ φιλολογίᾳ ἢ ἀλλαγῷ ἀνέυρη χωρίον, καθ' ὃ ὁ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἐλκόμενος Χριστὸς τελεῖ οἰονδήποτε θαῦμα, εἶχεν ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα. Ἐὰν τὸ ἀνωτέρω παρατεθειμένον χωρίον τοῦ μεταγενεστέρου διασκευαστοῦ τοῦ Νικηῖτα Χωνιάτου ἤθελεν ἀληθεύει ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴν παράστασιν τοῦ *Ἐλκομένου θανματοουργοῦντος*, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσωμεν τὸν τύπον τῆς εἰκονογραφικῆς ἐκείνης παραστάσεως, ἣτις ἀρχῆθεν ἐναπέκειτο ἐν Μονεμβασίᾳ, μετηνέχθη δὲ εἰς Ἀνάπλουν, ὅπως ἰδιάζοντα. Ἄλλ' ἐπειδὴ οὔτε ἐν τοῖς μνημείοις τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀπαντᾷ οὔτε ἐν ταῖς φιλολογικαῖς πηγαῖς τῆς Ἀνατολῆς μνημονεύεται παράστασις τοῦ *Ἐλκομένου θανματοουργοῦντος*, διὰ τοῦτο δέχομαι, ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίον τοῦ μεταγενεστέρου διασκευαστοῦ τοῦ Νικηῖτα Χωνιάτου ὡς πρὸς τὰ εἰκονογραφικὰ καθ' ἕκαστα τοῦ περιφήμου παλλαδίου τῆς Μονεμβασίας δὲν εἶναι καθ' ὅλον ἀξιόπιστον (πρὸβλ. καὶ τὰ κατωτέρω, σελ. 52, λεγόμενα).

Ἡ ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχαιοτέρων πηγῶν συντεταγμένη ὑπὸ τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων «Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης» περιέχει περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν δέον νὰ εἰκονίζεται ὁ «Χριστὸς ἐλκόμενος ἐπὶ σταυροῦ» τὴν ἐξῆς ὑπόδειξιν: «βουνὰ καὶ στρατιῶται πεζοὶ καὶ καβαλλαροὶ σύρνοντες τὸν Χριστόν, καὶ εἰς ἐξ αὐτῶν βαστῶν φλάμπουρον καὶ ὁ Χριστὸς λιποθυμισμένος καὶ πίπτων εἰς τὴν γῆν, ἀκουμπίζων μὲ τὸ ἓνα χέρι καὶ ἐπάνωθέν του Σίμων ὁ Κυρηναῖος, στρογγυλογέννης, μισαιπόλιος, φορῶν κοντὰ ροῦχα, παίρνει τὸν σταυρὸν ἀπὸ τὸν ὄμῳν του καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ἢ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος

¹⁾ Πρὸβ. ἀνωτέρω σελ. 49, τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπιγράμματος.

²⁾ Ἐνίοτε ἡ παράστασις τοῦ *Ἐλκομένου ἐπὶ τοῦ σταυροῦ Χριστοῦ*, λαμβάνεται ἐν εὐρυτέρῳ ἐννοίᾳ, συμφορομένη μάλιστα μετὰ τῆς παραστάσεως τῆς εἰς τὸν σταυρὸν ἀναβάσεως τοῦ Χριστοῦ (Ματθ. ΚΖ', 33-34. Μάρκ. ΙΕ', 22-23. Λουκ. ΚΓ', 36. Ἰωάν. ΙΘ', 17-30). Πρὸβλ. π. χ. τὰς σχετικὰς παραστάσεις ἐν Περιβλέπτῳ καὶ ἐν Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τοῦ Μυστρᾶ (*G. Millet*, *Monuments byzantins de Mistra*, Album, ἐν Παρισίοις 1910, πίναξ 123, 3 καὶ 134, 5) τὴν κατωτέρω, σελ. 53 κ. ε., βιβλιογραφίαν καὶ τὰ σημειούμενα ἐν σελ. 55 κ. ε.

καὶ ἄλλαι γυναῖκες θρηνοῦσαι καὶ εἰς στρατιώτης μὲ μίαν ῥάβδον ἐμποδίζει αὐτούς». Ταῦτα ἢ «Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης»¹⁾ σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τοῦ Ἑλκομένου. Τὸ αὐτὸ θέμα δὲν εἶναι ξένον καὶ ἐν τοῖς βυζαντινοῖς *μυστηρίοις*, ὡς διδασκόμεθα ἐκ σκηνοθετικῆς διατάξεως τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ, ἢ ὅποια παρεδόθη ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 367 Παλατινῷ κώδικι τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, γεγραμμένῳ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα²⁾. Ἐπίδρασιν τῶν βυζαντινῶν *μυστηρίων* ἐπὶ τὰ ἔργα τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν. Ἐν τούτοις οὐδεμία βυζαντιακὴ σκηνοθετικὴ διάταξις ἔχει παραδοθῆ, καθ' ἣν ὁ Ἑλκόμενος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θανατουργεῖ, ὡς θέλει ὁ μεταγενέστερος διασκευαστὴς τοῦ Νικήτα Χωνιάτου, προκειμένου περὶ τοῦ παλαδίου τῆς Μονεμβασίας. Ἡ ἀνωτέρω παρατεθειμένη διάταξις τῆς «Ἐρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης» ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐλκόμενον ἐπὶ τοῦ σταυροῦ Χριστὸν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν μεταγενεστέραν ἐκείνην εἰκονογραφικὴν σύνθεσιν τῆς πρὸς τὸν Γολγοθᾶν ἀνόδου, καθ' ἣν ὁ Σίμων ὁ Κυρηναῖος αἶρει τὸν σταυρὸν (ἐνίοτε παρίσταται μόνον οὗτος, ἔλλείπει δὲ παντελῶς ὁ Χριστός). Εἶναι δὲ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος διάταξις τῆς «Ἐρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης»-τοῦλάχιστον ἐπὶ μέρους-μεμαρτυρημένως σύμφωνος πρὸς ἀποκρύφους διηγήσεις. Πρὸς τὰς τελευταίας λέξεις τῆς διατάξεως τῆς «Ἐρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης : «ἢ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἄλλαι γυναῖκες θρηνοῦσαι καὶ εἰς στρατιώτης μὲ μίαν ῥάβδον ἐμποδίζει αὐτούς»³⁾ πρβλ. τὰ κείμενα περὶ τῆς πρὸς τὸν Γολγοθᾶν ἀνόδου ἐν τῷ Ι' κεφαλαίῳ τοῦ κατὰ Νικόδημον ἀποκρύφου εὐαγγελίου, μέρος Α', Β. (ἄλλως Acta Pilati B): «οὕτως οὖν ἰδόντες αὐτὴν [τὴν Παναγίαν] οἱ Ἰουδαῖοι θρηνοῦσαν καὶ κρᾶζουσιν, ἦλθον καὶ ἐδίωξαν αὐτὴν [κατ' ἄλλην γραφὴν: ἐδίωκον αὐτήν]»⁴⁾.

¹⁾ Ἐκδοσις Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως (ἐν Πετροπόλει 1909), σελ. 107 (αὐτόθι, σελ. 81 [πρβλ. καὶ σελ. 276] ὀρίζεται, ὅτι τὸ χωρίον τοῦ Ἰερεμίου ΙΑ', 19: «Ἐγὼ ὡς ἀρνίον ἄκακον ἀγόμενον τοῦ θύεσθαι» πρέπει νὰ προσγράφηται εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Ἑλκομένου).

²⁾ Ἰδὲ ὑπομνηματισμένον τὸ κείμενον τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος σκηνοθετικῆς διατάξεως ἐν Σ. Π. Λάμπρον, «Νέφ' Ἑλληνομνήμονι», τόμ. ΙΓ' (1916) σελ. 381 κ. ε., ἰδίῃ σελ. 395. Πρβλ. καὶ τὰς σχετικὰς μελέτας τῆς κ. *Vénétia Cottas*, *Le théâtre à Byzance* (ἐν Παρισίοις 1931) καὶ *L'influence du drame «Christos Paschon» sur l'art chrétien d'Orient* (αὐτόθι, συγχρόνως) ὡς καὶ τὰς ἐν «Byz. Ng.-Jb.», τόμ. Θ' (1930-32) σελ. 403 κ.ε. μνημονευομένας κρίσεις περὶ τῶν ἔργων τούτων. Ἐπίσης πρβλ. καὶ τὰς περὶ τοῦ βυζαντινοῦ θεάτρου πραγματείας τοῦ *A. Vogt* ἐν «Byzantion», τόμ. Γ' (1931) σελ. 1-74, 622-640 καὶ ἐν «Revue des Questions Historiques», τόμ. ΝΘ' (1931) σελ. 257-296.

³⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 51 κ. ε.

⁴⁾ *Evangelia apocrypha* ed. *C. Tischendorf*, ἐν Λειψίῳ 1853, σελ. 283⁵⁻⁶.

Δὲν πρέπει ἐνταῦθα νὰ μείνῃ ἀμνημόνευτον τὸ γεγονός, ὅτι ἄλλοτε ποτὲ ἦτο καθιερωμένη ἐν Ἱεροσολύμοις διὰ τὴν πρώτην τῆς Μεγάλης Πεντηκστής ἢ τελετῆς, καθ' ἣν ὁ Πατριάρχης τῆς μητρὸς τῶν ἐκκλησιῶν, δεδεμένος τὰς χεῖρας διὰ σχοινίου καὶ φερων τὸν σταυρὸν ἐπὶ τοῦ ὤμου, ἐσύρετο ὑπὸ τοῦ διακόνου τοῦ ἐξωθεν τοῦ ναοῦ· πάντα ταῦτα ἐτελοῦντο κατὰ μίμησιν τῶν συμβάντων εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν Σωτήρα κατὰ τὰ ἅγια πάθη αὐτοῦ. Δὲν πρέπει δὲ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀνάλογος τελετὴ ἐτελεῖτο ποτὲ καὶ ἐν Μονεμβασίᾳ, ἐλκομένου τοῦ ἀρχιερέως τῆς πόλεως· διότι ἢ ἐν Ἱεροσολύμοις τελετὴ ἐλεγχεται καθαρῶς τοπικῆ, ἄγνωστος εἰς τὰς λοιπὰς ἐκκλησίας, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς μελετῆς τῶν τυπικῶν αὐτῶν. Τὸ κατὰ κανόνα τοῦ Θ'-Ι' αἰῶνος συντεταγμένον Ἱεροσολυμιτικὸν τυπικὸν τῆς μεγάλης ἐβδομάδος¹⁾ ἀναφέρει τὴν τελετὴν, ἣς ἐμνήσθημεν, ἀλλ' αὕτη βαθμηδὸν καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς Ἱεροσολύμοις ἐξέλιπε, μὴ μνημονευομένη ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων τυπικῶν αὐτῶν²⁾.

Περὶ τῆς ἐξέλιξος τῆς εἰκονογραφικῆς παραστάσεως τοῦ Ἑλκομένου ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς δὲν θέλω νὰ πραγματευθῶ ἐνταῦθα ἐν ὀλοσχερείᾳ· διότι τὰ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς εἰκονογραφικῆς αὐτῆς παραστάσεως, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῇ βάσει σφριζομένων βυζαντιακῶν μνημείων ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν, ἐπραγματεύθη ἤδη μετὰ θαυμαστῆς πολυμαθείας ὁ καθηγητῆς *G. Millet*, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles* (ἐν Παρισίοις 1916) σελ. 362 κ. ἐ., 708 κ. ἐ. Πρβλ. καὶ τὰς εἰς τὸ θέμα τοῦτο σπουδαίας συμβολὰς τοῦ φίλου συναδέλφου κ. *Γεωργ. Ἀ. Σωτηρίου*, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιαὶ Αἰγίνης, ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. Β' (ἐν Ἀθήναις 1925) σελ. 266 κ. ἐ. (πρβλ. καὶ *Κ. Ἐλευθεροουδάκη*, Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, τόμ. Ε', σελ. 246, ἀρθρον: Ἑλκόμενος Χριστός). Πρβλ. προσέτι: *H. Rott*, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappodokien und Lykien* (=Studien über christliche Denkmäler herausg. von *J. Ficker*, Heft 5-6, ἐν Λειψία 1908) σποράδην. *G. de Jerphanion*, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*. Κείμενον, τόμ. Α', μέρος Β' (ἐν Παρισίοις 1932) σελ. 311, 345, 379, 389, 445, 464, 527, 538, 545 κ. ἐ., πίναξ 105, ἀριθ. 5, πίναξ 121, ἀριθ. 2, πίναξ 130 ἀριθ. 1, πίναξ 142, ἀριθ. 3. *A. Grabar*, *L'église de Boïana* (=Monuments de l'art en Bulgarie, ἐν Σόφια 1924) σελ. 50-51, πίναξ XIV b. *V. Cottas*, *L'influence du drame «Christos Paschon» sur*

¹⁾ Ἀ. Παλαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τόμ. Β', ἐν Πετρούπολει 1894, σελ. 146.

²⁾ Πρβλ. καὶ τὴν κατωτέρω ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνακοίνωσιν τῆς κ. Βενετίας Κόττα περὶ τοῦ Ἑσταυρωμένου.

Part chrétien d'Orient. (Ἐν Παρισίοις) σελ. 36 κ. ἑ., πίναξ VI, VII — Περὶ δὲ τῆς παραστάσεως τοῦ Ἑλκομένου ἐν τῇ τέχνῃ τῆς Δυτικῆς καὶ Βορείου Εὐρώπης ἰδὲ ἐκ τῆς ἀρχαιοτέρας σχετικῆς βιβλιογραφίας : X. *Barbier de Montault*, *Iconographie du Chemin de la Croix* ἐν «*Annales archéologiques par Didron aîné*», τόμ. Κ' (1860) σελ. 181 κ.ἑ., 315 κ.ἑ., τόμ. ΚΑ' (1861) σελ. 18 κ.ἑ., 277 κ.ἑ., τόμ. ΚΒ' (1862) σελ. 251 κ. ἑ., τόμ. ΚΓ' (1863) σελ. 19 κ.ἑ., 105 κ.ἑ., 255 κ.ἑ., τόμ. ΚΔ' (1864) σελ. 27 κ.ἑ., τόμ. ΚΕ' (1865) σελ. 103 κ.ἑ., 159 κ.ἑ., 208 κ.ἑ. ἐκ δὲ τῆς νεωτέρας σχετικῆς βιβλιογραφίας ἰδέ: *É. Mille*, *L'art religieux du XIIIe siècle en France. Étude sur l'iconographie du Moyen Age et sur ses sources d'inspiration* (νέα ἔκδ., ἐν Παρισίοις 1902) τοῦ αὐτοῦ, *L'art religieux de la fin du Moyen Age. Étude sur l'iconographie du Moyen Age en France et sur ses sources d'inspiration* (ἐν Παρισίοις 1908). *H. Delzol*, *Christliche Ikonographie. Ein Handbuch zum Verständnis der christlichen Kunst*. Τόμ. Α' (Freiburg i. B. 1894). *Oswald Sirén*, *Toskanische Maler im XIII. Jahrhundert* (ἐν Βερολίῳ 1922). Πρβλ. καὶ *G. Millet*, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 384 κ. ἑ. καὶ τὴν αὐτόθι ἀναγραφομένην βιβλιογραφίαν.

Ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὰ σφζόμενα βυζαντιακὰ μνημεῖα παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τοῦ Ἑλκομένου ἀπαντᾷ ἄλλοτε μὲν ἀπλούστερον, ἄλλοτε δὲ συνθετώτερον. Αἱ συνθετώτεραι παραστάσεις εἶναι προφανῶς ἀρχαιότεραι (πρβλ. π. χ. τὴν ἐκ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος προερχομένην λειψανοθήκην τοῦ Gran [ἐν Οὐγγαρία] ¹⁾, τὸ ἐκ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος προερχόμενον σχετικὸν μωσαϊκὸν τοῦ Monreale ²⁾ καὶ τὴν ἐκ τοῦ ΙΓ' τελευτῶντος αἰῶνος προερχομένην τοιχογραφίαν τῆς ἐν Αἰγίνῃ Ὁμορφῆς ἐκκλησιᾶς ³⁾). Κατὰ τὰς συνθετωτέρας ταύτας παραστάσεις ὁ σταυρὸς εἶναι ἔτοιμος, ὀδηγεῖται δὲ εἰς αὐτὸν ὁ Ἰησοῦς ὑπὸ δύο στρατιωτῶν, ἐξ ὧν ὁ μὲν ὠθεῖ τὸν Κύριον, ὁ δὲ ὑψῶν τὴν χεῖρα διατάσσει αὐτὸν ν' ἀναβῆ εἰς τὸν σταυρὸν ἐνίοτε — ὅπως ἐν τῇ τοιχογραφίᾳ τῆς Ὁμορφῆς ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης — ἐπὶ τοῦ σταυροῦ στηρίζεται ἡ κλίμαξ, τὴν ὁποίαν διατάσσεται ν' ἀναβῆ ὁ Ἰησοῦς, πλὴν δὲ τῶν δύο στρατιωτῶν παρίστανται καὶ ἄλλοι

¹⁾ *É. Molinier*, *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie*. Tom. IV (1er partie). *Orfèvrerie religieuse et civile du Ve à la fin du XVe siècle*. Ἐν Παρισίοις 1901, σελ. 50, πίναξ I (πρβλ. καὶ *G. Millet*, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, σελ. 381, ὑπόσημ. 6).

²⁾ *D. Domenico Benedetto Gravina*, *Il duomo di Monreale illustrato et riportato in tavole cromo-litografiche*. Ἐν Παλέρμῳ 1859, πίναξ 20 Α.-Th. *Kutschmann*, *Meisterwerke sarazenisch-normannischer Kunst in Sicilien und Unteritalien*. Ἐν Βερολίῳ 1900.

³⁾ Πρβλ. τὴν ἀνωτέρω (σελ. 53) ἀναγεγραμμένην πραγματείαν τοῦ κ. Γ. Α. Σωτηρίου, σελ. 266 κ. ἑ.

Ἰουδαῖοι κατὰ τὴν σχετικὴν σκηνήν. Ἀπὸ τοῦ ΙΔ' μάλιστα αἰῶνος τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τοῦ Ἑλκομένου γίνεται ἐν τῇ βυζαντινῇ καὶ μεταβυζαντινῇ τέχνῃ κατὰ πολὺ συνθετώτερον, περιλαμβάνον τὴν πρὸς τὸν Γολγοθᾶν ἄνοδον, τοῦ Σίμωνος αἵροντος τὸν σταυρόν, τὴν προετοιμασίαν καὶ τὴν στήριξιν τούτου, τὴν τοποθέτησιν τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὴν ἀνάβασιν τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τῆς κλίμακος ¹⁾). Κατὰ τὰ προειρημένα ἢ ἀνωτέρω (σελ. 51 κ. ἐ.) παρατεθειμένη διάταξις τῆς «Ἐρμηνεῖας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης» ἀνταποκρίνεται πρὸς ἔργα μεταγενεστέρων χρόνων. Ἐν τούτοις δὲν ἐλλείπουσι καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς τέχνης, καθ' ἃ τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τοῦ Ἑλκομένου παρὰ τὴν συνθετικὴν αὐτοῦ διάταξιν δεικνύει ἀπλότητα, ὅποια χαρακτηρίζει τὰ παράλληλα ἔργα τοῦ ΙΑ'-ΙΓ' αἰῶνος ²⁾, ὧν ἀνωτέρω ἐμνήσθημεν. Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἡμέτερον ζήτημα ἰδιαίτερας προσοχῆς ἄξια εἶναι τοιχογραφίαι τοῦ ἐν Γεραλίῳ σταυρεπιστέγου ναυδρίου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῆς μονοκλίτου μετὰ καμάρας βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ἀμφότεραι αἱ ἐκκλησιαὶ αὗται διασφύζουσι τοιχογραφίας πάντως τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Κατ' ἐξίτηλον ἐπὶ μέρος ἐπιγραφὴν ὑπὲρ τὰς εἰκόνας τῶν κτητόρων τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἀπέθανεν ὁ ἔτερος τούτων ἢ ἀπεπερατώθησαν αἱ τοιχογραφίαι τῆς ἐκκλησίας τῷ ϚϞΛΘ' (=1430/1). Ἐπιγραφὴ δὲ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου παρὰ τὴν παράστασιν Χριστοφόρου ἱερέως καὶ χαρτοφύλακος τοῦ Κοιτολέου λέγει, ὅτι οὗτος ἐκοιμήθη ἐν Κυρίῳ τῇ Ε' (;) Ἰανουαρίου τοῦ ϚϞNH' (=1450) ³⁾· οὐδὲ φαίνονται κατὰ πολὺ ἀρχαιότεραι τοῦ ἔτους τούτου αἱ τοιχογραφίαι τῆς προ-

¹⁾ Ἡ παρὰ *G. Millet*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 374, εἰκὼν 402, παράστασις ἐκ τοῦ φύλλου 253 τοῦ ὑπ' ἀριθ. Quart. 66 ἑλληνικοῦ κώδικος τῆς ἐν Βερολίῳ Κρατικῆς Βιβλιοθήκης ἐδημοσιεύθη ἐπ' ἔσχάτων κατ' ἀκριβῆ ἀπόδοσιν τῶν χρωμάτων ἐν τῷ βιβλίῳ «Schöne Handschriften aus dem Besitze der Preus. Staatsbibliothek» (ἐν Βερολίῳ 1931). Κατὰ τὴν παράστασιν ταύτην ὁ Σίμων φέρει ἐπὶ τοῦ ὄμου τὸν σταυρόν, ἐκεῖνον δὲ προηγείται ὁ Ἰησοῦς, δεδεμένος τὰς χεῖρας διὰ σχοινίου, ὅπερ κρατεῖ στρατιώτης προπροσέυμενος· ἐπὶ τῆς σκηνῆς δὲ φαίνονται καὶ τρεῖς ἄλλοι Ἰουδαῖοι. Ἄν ὁ Βερολίναῖος ἑλληνικὸς κώδιξ Quart 66 (=De Boor ἀριθ. 368, Εὐαγγελιστάριον) προσέρχεται—ὡς ἀναγράφεται—ἐκ Πελοποννήσου καὶ δὴ ἐκ Καλαβρύτων εἶναι λίαν ἀμφίβολον (βέβαιον εἶναι μόνον, ὅτι ὁ πωλητὴς τοῦ κώδικος κατήγετο ἐκεῖθεν). Ἐπίσης ἀμφιβάλλω, ἂν ὁ αὐτὸς ὁ κώδιξ προσέρχεται—ὡς λέγεται—ἐκ τοῦ ΙΑ'-ΙΒ' αἰῶνος (πιστεύω μᾶλλον ἐκ τοῦ ΙΓ').

²⁾ Πρβλ. *G. Millet*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 381 κ.ἐ., *Γ. Ἀ. Σωτηρίου*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 266 κ. ἐ.

³⁾ Ἴδὲ τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν παρὰ *Κ. Γ. Ζησίου*, Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος, ἐν «Βυζαντίδι», τόμ. Α' (1909) σελ. 137, ἀριθ. 73, σελ. 144, ἀριθ. 96 (ἰδιαίτερου τεύχους σελ. 24, ἀριθ. 73, σελ. 31, ἀριθ. 96). Ἡ παράστασις Χριστοφόρου ἱερέως καὶ χαρτοφύλακος τοῦ Κοιτολέου καὶ ἡ παρ' αὐτὴν ἐπιγραφὴ σφύζοντα ἐπὶ δευτέρου ἐπιχρίσματος.

ειρημένης ἐκκλησίας ¹⁾. Ὁ Ἑλκόμενος ἐν τῇ Ζωοδόχῳ Πηγῇ καὶ ἐν τῷ Ἁγίῳ Ἰωάννῃ τῷ Χρυσοστόμῳ τοῦ Γερακίου παρίσταται μόνος, ἄνευ συνοδείας τινός, ἐνώπιον τοῦ σταυροῦ, εἰς τὸν ὁποῖον στηρίζεται ἡ κλίμαξ, ἡ προωρισμένη διὰ τὴν ἀνάβασιν τοῦ μελλοθανάτου ²⁾. Ἀνάλογοι παραστάσεις ἀπαντῶσι καὶ ἐν τῇ τέχνῃ τῆς Δύσεως ³⁾. Αἱ τοιχογραφίαι τῶν προμνημονευθεισῶν ἐκκλησιῶν—καὶ γενικῶς τοῦ Γερακίου—ἐθεωρήθησαν μὲν ὑπὸ τινῶν φραγκίζουσαι, ἀλλ' ἡ ἐπιστημονικωτέρα αὐτῶν ἐξέτασις ἀπέδειξεν, ὅτι αὐταὶ οὐχὶ μόνον ἔχουσι βυζαντινὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ διασφύζουσι τύπους τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀρχαίους, ἐκπηγάσαντας—ἐπὶ μέρους τοῦλάχιστον—ἐκ τῶν μοναστηριακῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἀνατολῆς ⁴⁾. Ὡστε τυχὸν ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως ὡς πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Ἑλκομένου δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ἐν ταῖς τοιχογραφίαις τοῦ Γερακίου. Ἡ γνώμη, ⁵⁾ καθ' ἣν ὡς πρότυπον τῶν ἐν Γερακίῳ παραστάσεων τοῦ Ἑλκομένου, ἀναμφιβόλως ἐχρησίμεισε τὸ παλαιὸν παλλάδιον ἐκεῖνο τῆς Μονεμβασίας, τὸ ὁποῖον παρίστα τὸ αὐτὸ εἰκονογραφικὸν θέμα, δὲν δύναται ν' ἀληθεύῃ. Καθ' ὅσον—κατὰ τὰ προειρημένα ⁶⁾—τὸ παλαιὸν παλλάδιον τῆς Μονεμβασίας παρίστα τὸν Ἑλκόμενον οὐχὶ μόνον, κατὰ μόνον, πρὸ τοῦ σταυροῦ—ὡς βλέπομεν ἐκεῖνον ἐν ταῖς τοιχογραφίαις τοῦ Γερακίου—ἀλλὰ μετὰ «*συναγωγῆς Ἰουδαίων ἱσταμένων ἐγγύθεν*». Ἐπειτα ἡ σήμερον ἐν τῷ ὁμώνυμῳ ναῷ τῆς Μονεμβασίας ἐναποκειμένη λαμπρὰ εἰκὼν τοῦ Ἑλκομένου,—ἧς ὁμοίωμα ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφίας ⁷⁾ βλέπεις ἐν τῷ παρενθέτῳ πίνακι Γ'.—δεικνύουσα αὐτὸν μεμονωμένον καὶ ἄνευ σταυροῦ, εἶναι—ὡς πιστοποιεῖται ἐν περαιτέρῳ κεφαλαίῳ ⁸⁾—κατὰ αἰῶνας μεταγενέστερος τῶν σχετικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Γερακίου. Ἀσφαλῶς ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ λαμπροῦ τούτου βυζαντινοῦ κέντρου ὡς καὶ ἄλλων παραλλήλων βυζαντιακῶν μνημείων, καθ' ἃ ὁ Ἑλκόμενος ἵσταται μόνος πρὸ

¹⁾ Ἡ γνώμη, ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου πρέπει ν' ἀναχθῶσιν εἰς τὸν ΙΔ' ἀρχόμενον αἰῶνα, εἶναι παντελῶς ἀβάσιμος.

²⁾ G. Millet, ἐνθ' ἄνωτέρῳ, σελ. 382-383, ἰδὲ πρὸ παντὸς τὴν εἰκόνα 409.

³⁾ Αὐτόθι, σελ. 382.

⁴⁾ Πρβλ. Γ. Ἀ. Σωτηρίου ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. Α' (1924) σελ. 346 κ. ἑ.

⁵⁾ G. Millet, ἐνθ' ἄνωτέρῳ, σελ. 382.

⁶⁾ Πρβλ. σελ. 49, 50 κ. ἑ.

⁷⁾ Ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ φίλου συναδέλφου κ. Γ. Σωτηρίου. Κατὰ τὴν αὐτὴν φωτογραφίαν τῆς αὐτῆς συλλογῆς ἀπεικονίσθη ὁ σημερινὸς Ἑλκόμενος τῆς Μονεμβασίας ἐν τῷ Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ τοῦ Κ. Ἐλευθερουδάκη, τόμ. Θ', ἐν παρενθέτῳ πίνακι μεταξὺ τῶν σελ. 512 καὶ 513. Ἰδὲ τὸν σημερινὸν Ἑλκόμενον τῆς Μονεμβασίας κατὰ μερικὴν ἀντιγραφὴν τοῦ μακαρίτου ζωγράφου Κωνστ. Στελλάκη ἐν «Παναθηναίσις», τόμ. Δ' (1902) σελ. 227.

⁸⁾ Κατωτέρῳ, σελ. 70 κ. ἑ.

τοῦ σταυροῦ, προῆλθεν ἐξ ἀρχαιοτέρων συνθετοτέρων παραστάσεων τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος εἰκονογραφικοῦ θέματος δι' ἀπαλείψεως τῶν παραπληρωμάτων, ἦτοι τῶν στρατιωτῶν, Ἰουδαίων, Σίμωνος, κλ. Ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ Ἑλκομένου ¹⁾, τὴν ὁποίαν διέσωσεν ὁ ἐκ τοῦ IB' αἰῶνος προερχόμενος κώδιξ ὑπ' ἀριθ. 5 τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων ²⁾, ἀπαλείψωμεν τὰ διάφορα πρόσωπα πλὴν τοῦ Χριστοῦ, τότε ἔχομεν *mutatis mutandis* τὸν Ἑλκομένον τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ Γερακίου, τὸν ἰστάμενον πρὸ τοῦ σταυροῦ, ἐφ' οὗ στηρίζεται ἡ κλίμαξ· ἂν πάλιν ἐκ τοῦ Ἑλκομένου τούτου τοῦ Γερακίου ἀπαλείψωμεν τὸν σταυρὸν μετὰ τῆς κλίμακος, τότε πάλιν ἔχομεν *mutatis mutandis* τὸν ἐν τῷ παρενθέτῳ πίνακι Γ' ἀπεικονιζόμενον, σήμερον ἐν τῷ ὁμώνυμῳ ναῶ τῆς Μονεμβασίας ἐναποζείμενον Ἑλκομένον. Τούτου τὰ πρότυπα θὰ ἠδυνάμεθα κατ' ἀλήθειαν ν' ἀναζητήσωμεν ἐν ταῖς τοιχογραφίαις τοῦ Γερακίου ³⁾, οὐχὶ τούτων ἐν τῷ σημερινῷ Ἑλκομένῳ τοῦ ὁμώνυμου ναοῦ τῆς Μονεμβασίας.

Τὸ παλαιὸν παλλάδιον τῆς Μονεμβασίας, ὃ ἤδη κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ IB' αἰῶνος μνημονευόμενος Ἑλκομένος αὐτῆς, θὰ ἦτο εἰκονογραφικῶς παράλληλος ἐν τοῖς κυρίοις πρὸς τὴν ἐκ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος προερχομένην παράστασιν τοῦ θέματος ἐκείνην, τὴν ὁποίαν παρέδωκεν προμνημονευθεὶς κώδιξ τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων. Ἐν τῷ ναῶ τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοφυτίσσης τῆς Χρύσαφας, ἔργῳ τοῦ ΙΓ' τελευτῶντος αἰῶνος ⁴⁾, ἀπαντᾷ ἡ παράστασις τοῦ Ἑλκομένου, ἐν ἣ συναιπεικονίζονται καὶ οἱ στρατιῶται καὶ ἡ Παρθένος ⁵⁾. Ἡ παρουσία τῆς μητρὸς τοῦ Κυρίου ἐν τῷ μνημείῳ τούτῳ ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ πιστεύωμεν, ὅτι εἰκονογραφικῶς δὲν ἀνταποκρίνεται τοῦτο πρὸς τὸ παλαιὸν παλλάδιον τῆς Μονεμβασίας, τὸ ὁποῖον κατὰ ῥητὴν μνεῖαν ⁶⁾, μόνον ὄμιλον Ἰουδαίων ἐδείκνυε παρὰ τὸν Ἑλκομένον. — Ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ παλαιὸν παλλάδιον τῆς Μονεμβασίας, ἡ εἰκὼν τοῦ Ἑλκομένου, ἀπαχθὲν ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Ἀγγέλου οὐδέποτε ἐπεστράφη εἰς τὴν πόλιν, ἐν ἣ ἀρχῆθην ἐναπέκειτο, ἐσημειώσαμεν ἤδη ἀνωτέρω (σελ. 50). Ὅτι βραδύτερον νεωτέρα εἰκὼν τοῦ Ἑλκομένου ἐκόσμηι τὸν ὁμώνυμον καθεδρι-

¹⁾ Παρὰ *G. Millet*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 383, ἀριθ. 410, καὶ παρὰ *Γ. Τσίμα* καὶ *Π. Παπαγατζηδάκι*, Φωτογραφικὸν λεύκωμα τῆς Μονῆς Ἰβήρων, φ. 34.

²⁾ *S. P. Lambros*, Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos, τόμ. Β', ἐν Κανταβριγίᾳ 1900, σελ. 1 κ. ἐ., ἀριθ. 4125—5.—Πρβλ. καὶ *H. Brockhaus*, Die Kunst in den Athosklöstern, ἐκδ. Α', ἐν Λειψίᾳ 1891, πίναξ 22-24.

³⁾ Πρβλ. *Γ. Ἀ. Σωτηρίου* ἐν τῷ Ἑγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ *Κ. Ἐλευθερουδάκη*, τόμ. Ε', σελ. 246.

⁴⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 35.

⁵⁾ *G. Millet*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 382, 383 κ. ἐ.

⁶⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 49 κ. ἐ.

κὸν ναὸν τῆς Μονεμβασίας, ἀντικαταστήσασα τὴν ἐκεῖθεν ἀπαχθεῖσαν εἰκόνα τοῦ αὐτοῦ θέματος, δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ¹⁾. Ἄλλ' ὅποια ὑπῆρξαν αἱ εἰκονογραφικαὶ λεπτομέρεια τοῦ νέου τούτου Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας δὲν δύναμαι νὰ εἶπω ἐπὶ τῇ βάσει εὐκταίων μαρτυρίων. Ἴσως ἐν τῷ νέῳ τούτῳ Ἐλκομένῳ ὁ Χριστὸς παρίστατο μεμονωμένος, ἰστάμενος πρὸ τοῦ σταυροῦ μετὰ κλίμακος, ὅπως δηλαδὴ ἐν ταῖς τοιχογραφίαις τοῦ γειτονικοῦ πρὸς τὴν Μονεμβασίαν Γερακίου Ἴσως καὶ ἄνευ σταυροῦ καὶ κλίμακος, εἰκονογραφικῶς παράλληλος πρὸς τὸν σημερινὸν ἐν τῇ φερωνύμῳ μητροπόλει τῆς Μονεμβασίας ἐναποκειμένον Ἐλκομένον, περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ὁποίου πραγματευόμεθα κατωτέρω ἐν κεφαλαίῳ Σ'.

Ε'. Ἐκ τῆς ἀρχαιότερας ἱστορίας τοῦ ἐν Μονεμβασίᾳ ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω (σελ. 33), ὅτι ἀμφότερα τὰ κατ' ἐξοχὴν παλλὰδια τῆς Μονεμβασίας ἐναπόκεινται αὐτόθι ἐν ἰδίοις ναοῖς, ὧν μακρὰ εἶναι ἡ ἱστορία. Περὶ ταύτης δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἐνταῦθα λόγος ἐν ὁλοσχερεῖᾳ. Ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναὸν τῆς Χρυσοφυτίσεως οὐδὲν εἰς τὰ ἀνωτέρω (σελ. 33 κ. ἑ.) εἰρημένα θέλει προστεθῆ. Μόνον περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ θὰ διαλάβωμεν κατωτέρω, καὶ τοῦτο ἐν ἀπολύτῳ συντομίᾳ.

Εἶδομεν ²⁾, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν μαρτυρίων ἀναφέρεται ἐν Μονεμβασίᾳ περίφημος εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἡ ὁποία θ' ἀπέκειτο αὐτόθι ἐν ὁμωνύμῳ ναῶ. Τινὲς δέχονται, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἐλκομένου ἐν Μονεμβασίᾳ ἀρχῆθεν θὰ ἔκειτο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως αὐτῆς. Ἡ ταπεινότης μου πιστεύει, ὅτι ἀνέκαθεν ὁ ναὸς οὗτος ἔκειτο ἐν τῇ κάτω τῆς Μονεμβασίας πόλει, ἡ ὁποία ἄλλοτε ἐλέγετο, ἀλλὰ καὶ τανῦν λέγεται *προάστειον* ³⁾ καὶ *βαροῦσι* ⁴⁾, καὶ διὸ ἐκεῖ, ὅπου κεῖται ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἐλκομένου, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε παλαιότερον βυζαντινὸν ναόν ⁵⁾.

Κατὰ τινὰς ἀσυστάτους θρούλους, τὰ βασίλεια γένη τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων κατήγοντο ἐκ Μονεμβασίας ⁶⁾: μέχρι δὲ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐσφύζετο ἐν τῷ χωρίῳ Ἀπιδιᾷ τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας ἡ πατριὰ *Κομνηνοῦ*, ἡ ὁποία ἀνῆγε τὸ γένος αὐτῆς εἰς τοὺς

¹⁾ Περὶ τούτου ἔχομεν ἐνδείξεις τινάς: πρβλ. κεφάλαιον Σ'.

²⁾ Σελ. 44 κ. ἑ.

³⁾ Πρβλ. *Νίκον Α. Βέην*, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 1 κ. ἑ., 125 κ. ἑ.

⁴⁾ Αὐτόθι, σελ. 2, 39, 41, 102, 126. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 39.

⁵⁾ Πρβλ. *Μ. Γ. Σωτηρίου*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 25.

⁶⁾ Πρβλ. *Νίκον Α. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 1 κ. ἑ., 125 κ. ἑ.

ομωνύμους βυζαντινούς ηγεμόνας. Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος Β΄ Κομνηνὸς Παλαιολόγος, κατὰ τινὰς θρύλλους καὶ τι πλαστὸν χρυσόβουλον διέτριψεν ἐξόριστος ἐν Μονεμβασίᾳ, τυχὼν περιθάψεως καὶ παρηγορίας παρὰ τοῦ αὐτόθι οἴκου τοῦ Ἀλεξίου Σεβαστιανοῦ. Ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ—ὡς θέλει ἡ παράδοσις—ἀνήγειρε καὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἐλκομένου ἐν Μονεμβασίᾳ, ἐν ᾧ «ἡ σύζυγος» αὐτοῦ δι' ἰδίων δαπανῶν ἔκτισε τὸν ναὸν τῆς Κοιμίσεως τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ προμνημονευθέντι χωρίῳ Ἀπιδιᾷ¹⁾ τῆς Μονεμβασίας²⁾. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Μονεμβασίας ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶναι — κατὰ τινὰς παραδόσεις — κτίσμα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β΄ Κομνηνοῦ Παλαιολόγου. Ἐν τούτοις κυκλοφοροῦσιν ἐν τῇ ΝΑ Πελοποννήσῳ καὶ παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι προσγράφουσι τὴν κτίσιν καὶ τοῦ Ἐλκομένου καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας, τῶν δύο μεγάλων ναῶν τῆς Μονεμβασίας, εἰς τὸν εὐφρέστατον καὶ ὠμαντικόν, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἀχρεῖον αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον Α΄ Κομνηνὸν (1183-1185)³⁾. Αἱ τελευταῖαι αὐταὶ παραδόσεις θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσι τυχὼν ἐγκυρότεραι ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι κτίστην τῶν δύο μεγάλων ναῶν τῆς Μονεμβασίας λέγουσι τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ Κομνηνὸν Παλαιολόγον.

Ὁ ἤδη σφζόμενος ἐν Μονεμβασίᾳ ναὸς τοῦ Ἐλκομένου εἶναι κτίσμα — κατὰ πᾶσαν πιθανότητα — τοῦ ΙΕ'-ΙΣ' αἰῶνος. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἐπιγραφικῶν αὐτοῦ μνημείων τὸ ἀρχαιότατον εἶναι γεγραμμένον ἐπὶ λιθίνης πλακός, ἡ ὁποία ἦτο ἄλλοτε ἐντετεχιτισμένη ἐπὶ τινος ἀντηρίδος τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ναοῦ. Κατὰ τὸ κείμενον τοῦ ἐπιγραφικοῦ τούτου μνημείου, τὸ ὁποῖον κατὰ μέγα μέρος ἔχει συνταχθῆ ἐν δεκαπεντασυλλάβοις, ὁ δικαιοφύλαξ Μονεμβασίας Γεώργιος Κουγκύδας⁴⁾ κατὰ τὸ ἔτος 1538 ἔπηξε, καταβαλὼν πολλοὺς κόπους, «στύλους», ἦτοι ἀντηρίδας, διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἐλκομένου⁵⁾. Τὸ

¹⁾ Εἶναι ὁ ναὸς οὗτος ἀνατολίζουσα βασιλική, ἣς ἡ μὲν πρώτη ἰδρυσις πρέπει ν' ἀναχθῆ εἰς τὸν Ε'-Θ' αἰῶνα, ἡ δὲ ἐπισκευὴ αὐτῆς ἀπὸ ξυλοστέγου εἰς θωλοσχεπὴ εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος προέρχεται καὶ τὸ πλουσιώτατον εἰς διακόσμον μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ ναοῦ. Πρβλ. Ἀ. Ὀρλάνδον ἐν «Ἐπετηρίδι Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. Δ' (1927) σελ. 343 κ. ἐ. Πρβλ. καὶ Μαρίαν Γ. Σωτηρίου ἐν τοῖς «Λακωνικοῖς», τόμ. Α' (1932) σελ. 29.

²⁾ Πρβλ. Νίκον Α. Βέην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 2, 39, 41, 102, 126.

³⁾ Αὐτόθι, σελ. 104, 160.

⁴⁾ Οὕτω ἀναγινώσκω ἐγὼ τὸ ὄνομα, ὁ μακαρίτης Κ. Γ. Ζησίου: *Κουγκύδος*).

⁵⁾ Πρβλ. Ἀ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα, Διορθωτικὰ εἰς χριστιανικὰς ἐπιγραφάς, ἐν τῇ Ἐφημερίδι τοῦ Ῥωσσοῦ Ἐπιγραφῶν τῆς Παιδείας, τόμ. ΤΜΓ', τμήμα κλασσικῆς φιλολογίας, τευχ. Σεπτ. 1902, σελ. 432 κ. ἐ. Πρώτη ἐκδοσις τῆς ἐπιγραφῆς ὑπὸ Κ. Γ. Ζησίου, Σύμμικτα [ἀπόσπασμα ἐκ τῆς «Ἀθηνᾶς», τόμ. Γ' (1891)]. Ἐν Ἀθήναις 1892, σελ. 4 κ. ἐ. Ὁ αὐτὸς ἐξέδωκε μετὰ νέας φροντίδας τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν ἐν «Βυζαντιδῶν», τόμ. Α' (1909) σελ. 116 κ.ἐ.—Πρβλ. καὶ Νίκον Α. Βέην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 111.

ἔργον τοῦτο—κατὰ ταῦτα—συντελέσθη βραχὺ πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, τοῦθ' ὅπερ συνέβη τῷ 1540. Πρὸς τὸ ἔτος τοῦτο, 1540, συμπίπτει ἡ ἀρχὴ νέας περιόδου τῆς ἱστορίας τῆς *ἱερᾶς πόλεως*.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ 1464 (ἂν μὴ ἀπὸ τοῦ 1463) ¹⁾ κατεῖχον τὴν Μονεμβασίαν οἱ Βενετοί, μάταιοι δὲ ὑπῆρξαν ἐπανειλημμένοι ἀγῶνες τῶν Τούρκων καὶ ἄλλων δυνάμεων, ὅπως ἀποσπᾶσιν αὐτὴν ἀπὸ τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Κατὰ τὰ ἔτη 1537-1539 τὸ Ναύπλιον καὶ ἡ Μονεμβασία, αἱ μόναι τότε ὑπολειπόμεναι Βενετικαὶ κτήσεις ἐν Πελοποννήσῳ, ἀντέστησαν ἐρρωμένως καὶ νικηφόρως εἰς τὰς ἐπιθέσεις τῶν Τουρκικῶν σιφῶν, ὧν ἠγεῖτο ὁ Κασίμ Πασᾶς. Ἀπετελεῖτο ἡ φρουρὰ ²⁾ ἀμφοτέρων τῶν προειρημένων πόλεων κατὰ μέγα μέρος ἐξ Ἑλλήνων οὐχ ἦττον καὶ οἱ λοιποὶ μάχιμοι ἐκ τῶν Ἑλλήνων Ναυπλιέων καὶ Μονεμβασιωτῶν, οἱ μὴ κατατεταγμένοι εἰς τὰς φρουράς, συνηγωνίσθησαν ἀπεγνωσμένως ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ὅπως τὰ πάτρια αὐτῶν ἐδάφη μὴ περιέλθωσιν εἰς χεῖρας τῶν ἀπίστων. Ἐν τούτοις περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1540 ἡ Βενετία ἠναγκάσθη νὰ συνάψῃ οὐχὶ ἔντιμον πρὸς τοὺς Τούρκους εἰρήνην, καθ' ἣν ἔμελλον νὰ ἐκχωρηθῶσιν εἰς ἐκείνους τὸ τε Ναύπλιον καὶ ἡ Μονεμβασία. Διὰ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων τούτων, οἱ ὅποιοι κατὰ τὴν ἀμέσως προηγηθεῖσαν περίοδον εἶχον καὶ ὑλικά ἀγαθὰ καὶ ψυχὰς θυσιάσει ὑπὲρ τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, ἡ ἐπονείδιστος εἰρήνη αὐτῆς μετὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἀπετέλει πλήγμα θανάσιμον. Προέκειτο πλέον εἰς τοὺς Ναυπλιεῖς καὶ τοὺς Μονεμβασιώτας τὸ δίλημμα ἢ νὰ ζήσωσιν ὑπὸ τοὺς μισητοὺς Τούρκους, καθ' ὧν τέως ἐπὶ μακρὸν εἶχον ἀγωνισθῆ, ἢ νὰ ἐγκαταλίπωσι τὰ φίλα πάτρια ἐδάφη. Κατ' ἐντολήν τῆς Βενετικῆς Αὐθεντίας ὁ Θωμᾶς Μοτξενίγος, ὁ τότε κατὰ θάλασσαν γενικὸς καπετᾶνος, ἀνεκοίνωσεν ἐπιτηδείως εἰς τοὺς Ναυπλιεῖς καὶ τοὺς Μονεμβασιώτας τοὺς ὅρους τῆς μεταξύ τῶν Ὄθωμανῶν καὶ τῆς Βενετίας συναφθείσης εἰρήνης· συγχρόνως δέ, διαλαλῶν τὸ *ubi bene, ibi patria* ³⁾, διεδήλωσεν εἰς τοὺς τόσον αἰσχυρῶς προδοθέντας Ναυπλιεῖς καὶ Μονεμβασιώτας τὴν διάθεσιν τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, ὅπως ἐγκαταστήσῃ αὐτοὺς εἰς ἄλλας Βενετο-

¹⁾ Περὶ τῆς χρονολογίας ἰδὲ πρὸ παντὸς *W. Miller, The Latins in the Levant*, σελ. 466 (ἑλληνικὴ δισσκειὴ Σ, Π, *Λάμπρον*, τόμ. Β', σελ. 193).—Βραχὺ Χρονικὸν (παρὰ Σ. Π. *Λάμπρον-Κ. Ἀμάντω*, ἐνθ' ἄνωτέρῳ, σελ. 1990-91) λέγει: «[ΣϜ]οβ (1463/4). Ἔλαβον οἱ Βενετικοὶ τὴν Μονοβασίαν ἀπὸ τὴν κεφαλὴν, τὴν ὅπερ ἐβάστα κὺρ Μανουήλ ὁ Παλαιολόγος».

²⁾ Καὶ πολλοὶ Ἀλβανοί, κατὰ μέγα μέρος ἐξηλληνισμένοι, ἀνῆκον τότε εἰς τὰς φρουράς Ναυπλίου καὶ Μονεμβασίας.

³⁾ Πρβλ. *P. Paruta, Historia Venetiana*. Τόμ. Α', Ἐν Βενετίᾳ 1073, σελ. 451-453.

κρατούμενας χώρας, όπου θὰ ἠδύναντο νὰ ζήσωσιν ἀσφαλέστεροι ἀπὸ τῶν Τουρκικῶν ἐπιθέσεων. Ἐν Ναυπλίῳ, ὅτε ἐγνώσθησαν οἱ ὅροι τῆς Τουρκοβενετικῆς συνθήκης, ἤρχισε νὰ σχηματίζεται μεταξύ τῶν ἐπιχωρίων μερίς, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε νὰ τάξῃ τὴν πόλιν ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τοῦ αὐτοκράτορος Καρόλου Ε΄ τῆς Γερμανίας· τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις ἠνάγκασε τὴν Γαληνοτάτην Δημοκρατίαν νὰ ἐπισπεύσῃ κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην δυνάμει τῆς συνθήκης ἀνελημμένων ὑποχρεώσεων αὐτῆς. Ἀρχῆθεν ἐπεδίωκεν ἡ Βενετία νὰ μετοικίση τοὺς Μονεμβασιώτας εἰς τὰ Κύθηρα. Ἀλλὰ κατὰ τῆς τοιαύτης μετοικίσεως ἀντέδρασαν μάλιστα ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Μητροφάνης καὶ ὁ Γεώργιος κόμης ὁ Κορινθίος ¹⁾, ὁ ὁποῖος παρὰ τὸ ἐπώνυμον αὐτοῦ ἦτο καὶ αὐτὸς τέκνον τῆς αὐτῆς πόλεως. Τοῦ προμνημονευθέντος μητροπολίτου περιεσώθη «παρακίνησις πρὸς τὸν λαόν», συνταχθεῖσα βραχὺ μετὰ τὴν γνωστοποίησιν τῆς ἀποφάσεως τῆς Βενετικῆς Κυβερνήσεως, ὅπως ἐκχωρήσῃ τὴν Μονεμβασίαν εἰς τοὺς Τούρκους καὶ μετοικίση τὸν ἐπιχώριον πληθυσμὸν ἐκείνης εἰς Κύθηρα. Δυστυχῶς ἡ ὄντως *παθητικὴ* ²⁾ «παρακίνησις πρὸς τὸν λαόν» αὕτη, ἡ ὁποία συνοδεύεται καὶ δι' ὑπογράμματος τοῦ Γεωργίου κόμητος τοῦ Κορινθίου, παρεδόθη εἰς ἡμᾶς μετὰ χασμάτων καὶ ἄλλως οὐχὶ ἐν καλῇ καταστάσει. Παραθέτω ἐνταῦθα τὸ συγκινητικὸν κείμενον, σιωπηλῶς ἐνιαχοῦ διορθῶν — ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ ἐπιτετραμμένου—τὴν ἀνώμαλον φράσιν αὐτοῦ:

«Μητροφάνους ἀρχιερέως Μονεμβασίας, παρακίνησις πρὸς τὸν λαόν.

Οἶμαι μὲν ὑμᾶς, ὧ φιλόχριστοι καὶ φιλόθεοι Χριστιανοὶ καὶ λίαν πιστότατοι τῆς πολυμνήτου ἡμῶν αὐθεντίας, ἡ τῆς γεγεννημένης εἰρήνης ἀγγελία ὡς καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς κατέλαβε καὶ διέθηκε τὰς ψυχὰς· ὡς οἱ δύο γὰρ τζαούσιοι ἐνταῦθα παραγεγόμενοι ἐξείλιπον, ὅτι παρὰ τοῦ ἀσεβοῦς Τούρκου ἀπεσταλμένοι εἰσὶν τοῦ ἀποδιῶξαι ἔνεκα ἐκ παντὸς τόπου τῆς ἐκλαμπροτάτης ἡμῶν αὐθεντίας ὅσους ἂν πειρατὰς εὗρωσιν ἐπὶ τούτων καὶ ἀποπέμψωσιν αὐτοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ, τῆς εἰρήνης τέως διῆ γεννημένης, ὡς μὴ ὄφελεν· ἐπὶ γὰρ ἡμέτερον κακὸν γέγονε...Καὶ μὴ θέλουσα ἡ γαληνοτάτη καὶ φιλεύσπλαγχος μήτηρ ἡμῶν, φημὶ δὲ τὴν θεοφύλακτον αὐθεντίαν, ἔλεινῃ τῇ ψυχῇ παρεχώρησε μὲν τοῦ λαβεῖν ἐκείνον τὸν ἄθεον τὰς πόλεις αὐτάς [=Μονεμβασίαν καὶ Ναύπλιον] οὕτω κενάς, ἡμᾶς δὲ ἅπαντας εἰς τὰ Κύθηρα ἐπανάζειν τε καὶ μετοικίσειν. Ταῦτα μὲν ἀκούσαντες παρὰ τε ἄθέων τούτων τζαουσιῶν καὶ παρ' ἄλλων πολλῶν

¹⁾ Περὶ τοῦ ἀνδρὸς πρβλ. *M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance.* Ἐν Λειψίῳ 1909, σελ. 78 καὶ τὴν αὐτόθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν (πρὸς θες καὶ Ἄ. Μονστοξόδου, «Ἑλληνομνήμων», τόμ. Α', 1843-53, σελ. 336 κ.έ. Κ. Ν. Σάβαν, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σελ. 139 κ.έ.).

²⁾ Φράσις τοῦ Ἄ. Μονστοξόδου, «Ἑλληνομνήμων» τόμ. Α' (1843-53) σελ. 336.

τῶν ἀξίας ὧδε ἀφικομένων, ἐπὶ τὴν κεφαλὴν κόνιν ἤραμεν καὶ σπαρ-
τόμενοί τε τὰς παρειάς καὶ τὰς τρίχας τηλοῦντες ἐστένομεν ὑποβρύχεια.
Οἴμοι τίς δώσει ὕδωρ τῇ κεφαλῇ μου καὶ τοῖς βλεφάροις μου πηγὴν
δακρῶν καὶ κλαύσομεν τὴν πάγκοινον συμφορὰν; Οἴμοι τῶν συμβάντων
ἐνεκα· ἐν ἀπωλείᾳ γὰρ τὰ ἡμέτερα. Καὶ γὰρ ἦν παρελάβομεν ἤδη παρὰ
τῶν προγόνων ἡμῶν φίλην πατρίδα, ἁμαρτάσι, φεῦ, ἡμετέραις, ἀπώλεσα-
μεν. Οὐκ ἔτι δὴ πόλις ἡμῶν, οὐκ ἔτι, ἦν βασιλεῖς ἰδρῦσαντο καὶ πα-
τριάρχαι συνεστήσαντο καὶ σύνοδοι ἁγίων πατέρων ἐκλείσαν. Ἀπόλιδες
δῆτα ἡμεῖς καὶ ἀπάτριδες· καὶ τίς ταῦθ' ὑπομῆναι δυνησεται, ποθεινῆς
γενέσθαι πατρίδος ἐξόριστον; τίς ὑποδέξασθαι δυνηθεῖ ἔν τῇ αὐτοῦ
οικίᾳ μαιφόνους καὶ ἀσεβεῖς Τούρκους; Οὐδεὶς οὕτως οὐδεὶς, ἀλλὰ κρεῖσ-
σον σὺν τῇ πατρίδι θανεῖν. Τίς λιθίνην ἔχων καρδίαν ἐξελεθεῖν βουλή-
σεται; Ἄρ' οὐκ ἀκούσει τῆς φωνῆς ἐλκομένου Χριστοῦ, βοώσης μέγα,
λαός μου ποῦ πορεύεσθε; ποῦ δ' ἀπελθεῖν γε τολμάτε, τὸν ἐμὸν περι-
καλλῆ καὶ θεόδητον ἀφέντες ναόν, τὸν γέμοντα δόγματα εὐσεβείας διδα-
σκάλων, σπήλαιον ἀνόμων ληστῶν; Ταῦτα μὲν ὀλοφυρόμενος, στενάζων
καὶ μεταξὺ ὀδυρόμενος παντὶ δήμῳ τὰ λύπης γέμοντα γράμματα ἐξέπεμ-
ψα, οὐ παρὰ ψυχῆς χάριν. Τίς γὰρ ἂν λόγος εὐρεθεῖ τῆς συμφο-
ρᾶς ἰατρός; Ἄλλ' ἵνα πᾶσαν ὄκνον ἀφέντες ἀναλάβητε τοὺς κόπους, οὓς
ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνελάβετε, καὶ μὴ ἀνασχῆσθε ἀποσβεσθῆναι καὶ τὴν
πίστιν, ἣν ἔχετε ὑπὲρ τῆς θεοδοξίας τῶν ἡμῶν ἀυθεντίας καὶ μὴ περιδίητε
τὴν πόλιν ἡμῶν. Τί οὖν ποιήσαντες περισώσεσθε ταύτην, οὐ δέεσθε πάν-
τως μαθεῖν, ἀλλ' αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ὑμῖν ὑποθήσεται. Πλὴν
τοῦτο ἀναμνησχομεν, ὅτι τάχους χρεῖα ἐστὶν τοῦ ἀποστεῖλαι ἄνδρας
ικανούς ἐν τῇ ὑψηλοτάτῃ ἡμῶν ἀυθεντία, ληθομένους χάριν τοῦ ἀπελ-
θεῖν ἡμᾶς γοῦν ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ, ἢ μὴ γένοιτο Κύριε, καὶ μὴ ἐς
τὰ Κύθηρα, ἐπεὶ ἀνιαρὸς ὁ τόπος καὶ λιμώδης τε καὶ πετρώδης καὶ
διψώδης τὰ μάλιστα, καὶ τὸ χειρόν, οὐ βέβαιος· καὶ μετὰ τῶν ἄλλων
καὶ τοῦτο δὴ μείζον πάντων κακὸν τὸ εἰς παροικίαν πεσεῖν. Εἰ
γὰρ καὶ μὴ κατ' ἀρχὰς οἱ πάντ' ἐλεύθεροί γε ἡμεῖς, ἀλλ' οὖν οἱ παῖ-
δες ἡμῶν ἐπὶ τὸν τε ἔπειτα ἀναμφιβόλως πεσοῦνται, μέλλοντες τοῖς ἐκεῖ
παροικοῖς γάμῳ νομίμῳ διαξενχθῆναι. Τίνα δὲ τόπον ζητήσομεν, εἴποιτε
κατὰ τὴν τῶν πολλῶν ἀρίστων ἀνδρῶν γνώμην συμβουλευόμεν καὶ ἡμεῖς
τὴν τῶν Κορφῶν. Ἐπιτήδειος γὰρ πᾶσιν ἡμῖν ὁ τόπος ἐκεῖνος, ὁ πολ-
λὰς ὁδοὺς ἔχων πρὸς τὸ ζῆσαι ἡμᾶς ἄνευ καμάτων πολλῶν. Ἐκλέξατε
οὖν ὅσον τάχος πρὸς τῆς ἐξελεύσεως ἡμῶν οὓς ἂν ἀξιους ἀνδρας δοκεῖ...
σὺν τούτοις δὲ ἔστω καὶ ὁ πάντα ἄριστος κύριος Γεώργιος ὁ Κορίνθιος,
ικανὸς ὢν ἔργῳ καὶ λόγῳ τὰ μέγιστα ἡμᾶς ὠφελῆσαι... Σπεύσατε δὴ
κατὰ τάχος· οὐ γὰρ ὑπὲρ χρημάτων, οὐχ ὑπὲρ δόξης, οὐχ ὑπὲρ ἄλλου
τινὸς πολεμούμεθα, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ προπατορικοῦ κτήματος, τῆς προςφι-
λεστάτης πατρίδος· ἀλλὰ τῆδε τὸ αἷμα ὑμῶν ἐκχύσατε ταύτης ἐνεκα.

Στῆτε φιλοπάτριδες, ἀδελφοί, καὶ τὰ εἰκότα ποιήσατε θελήματι τοῦ μεγαλοπρεποῦς ἡμῶν ἡγεμόνος ¹⁾· ἀντιστάθῃτε τοῖς πολεμίοις καὶ μὴ ὡς καταδικοί γε ὑποχωρήσετε· μέναιτε ἐν τῇ πατρίδι οἱ κάλοὶ τοῦ *Ἐλκομένου Χριστοῦ* ἀγωνισταί, μὴ ἀκηδιάσητε...

Συναينوῦντος καὶ ἐμοῦ Γεωργίου κόμητος τοῦ Κορινθίου, ὁ ἡμέτερος δεσπότης τὰ ἄνωθεν εἰρημένα γέγραφε ²⁾.

Τὸ ἄνωτέρω κείμενον μεταφέρει ἡμᾶς εἰς ὄντως θλιβερᾶς ἡμέρας τῆς μεγάλης Μονεμβασίας· ἔχει τοῦτο συνταχθῆ, ὅτε μεταξὺ τῶν ἐπιχωρίων κατοίκων αὐτῆς, ἐν κρισίμωτάταις στιγμαῖς, οὐδεμία ἐνιαία ἀπόφασις περὶ τῶν πρακτέων ἐπεκράτει. Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὁ ἀρχιερεὺς Μονεμβασίας Μητροφάνης καὶ ὁ Γεώργιος κόμης ὁ Κορινθίος, ἄνδρες γενναῖοι καὶ φιλοπάτριδες, προτείνουσιν πρὸ παντός καὶ ἔνοπλον κατὰ τῶν ἀπίστων ἀντίστασιν ὑπὲρ τῆς πολέως, ἢ ὅποια ἐπὶ αἰῶνας ὑπῆρξε προπύργιον τῆς Χριστιανοσύνης καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ³⁾. Ἐξαιρέτως συγκινεῖ ἡμᾶς ἡ προτροπὴ πρὸς τοὺς Μονεμβασιώτας, ὅπως ὡς κάλοὶ τοῦ *Ἐλκομένου* ἀγωνισταί ἀντιστῶσι κατὰ τῶν ἐχθρῶν καὶ μὴ ἀποχωρήσωσι δίκην καταδίκων ἐκ τῆς πατρίδος. Ἰδιαίτερος ἀξία προσοχῆς εἶναι τὰ ἐν τῇ ἡμετέρῳ «παρακινήσει πρὸς τὸν λαὸν» τῆς Μονεμβασίας μετὰ τινος ὑπερηφανίας λεγόμενα περὶ τοῦ αὐτόθι *περικαλλοῦς* καὶ *θεοδμήτου* *ραοῦ* τοῦ *Ἐλκομένου* ⁴⁾.

Ἐν τούτοις ἡ ἐξέλιξις τῆς καταστάσεως ἀπέδειξεν, ὅτι ἄστοχος θὰ ἦτο τυχὸν ἔνοπλος ἀντίστασις τῶν Μονεμβασιωτῶν ἐναντίον τῶν ἐπερχομένων πρὸς κατάληψιν τῆς ἰδίας αὐτῶν πόλεως Τούρκων.

Μετ' ἀνεκφράστους δισταγμούς, πιεζόμενοι ὑπὸ τῶν πραγμάτων, βαρύνουμοι, ἀπεφάσισαν οἱ περισσότεροι τῶν Ναυπλιέων καὶ τῶν Μονεμ-

¹⁾ Τοῦ Ἐλκομένου Χριστοῦ, τοῦ πατέρωνος τῆς πόλεως.

²⁾ *Deliciae eruditorum seu veterum anecdotum opusculorum collectanea Io. Lamius collegit, illustravit, edidit. Τόμ. ΙΕ'* [= *Cabrielis Seberi et alio Graecorum recentiorum epistolae*]. Ἐν Φλωρεντίᾳ 1744, σελ. 200-205—*II. Χιώτων, Σειρᾶς ἱστορικῶν ἀπομνημονευμάτων, τόμ. Γ'*. Ἐν Κερκύρα 1863, σελ. 107 κ. ἐ.—Ἐπὶ μέρους ἐξεδόθη τὸ ἄνωτέρω κείμενον καὶ ὑπὸ *K. N. Sálvan*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς. Ἐν Ἀθήναις 1869, σελ. 126 κ. ἐ.—Πρβλ. καὶ *Ἀ. Μουσοξύδην*, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 336. *Ἀ. Μηλιαράκην*, *Οἰκογένεια Μαμωνᾶ*, σελ. 51. *Α. Σ. Βροκίνην*, Ἡ περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΣ' αἰῶνος ἐν Κερκύρα ἀποίκησις τῶν Ναυπλιέων καὶ τῶν Μονεμβασιέων. Ἱστορικὴ πραγματεία. Ἐν Κερκύρα 1905, σελ. 9. *W. Miller*, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 510 (ἑλλην. διασκευή *Σ. Π. Λάμπρον*, Τόμ. Β', σελ. 254). *Ἀθηναγόραν Παραμυθίας* καὶ *Φιλιατῶν*, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 19.—Ἡ ἄνωτέρω ὑφ' ἡμῶν ἀνατύπωσις τοῦ κειμένου ἐγένετο κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1744, ληφθείσης ὑπ' ὄψιν καὶ τῆς ὑπὸ *II. Χιώτων*, ἐνθ' ἄνωτέρω, δημοσιευθείσης παραλλαγῆς.

³⁾ Πρβλ. καὶ *Ἀ. Μηλιαράκην*, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 51.

⁴⁾ Ἄνωτέρω, σελ. 62, στίχ. 14—15.

βασιωτῶν νὰ ἐγκαταλίπωσι τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐστίας καὶ νὰ μετοικήσωσιν εἰς βενετικὰς κτήσεις. Ὅθεν τῇ 20 Ἰουνίου 1540 ὑπέβαλον εἰς τὸν Θωμᾶν Μοττζενίγον κοινὴν ἀναφορὰν, περιλαμβάνουσαν μεταξὺ τῶν ἄλλων ἑπτὰ ἄρθρα, ἅτινα ἀπέβλεπον εἰς τοὺς ὅρους τοῦ ἐποικισμοῦ αὐτῶν εἰς ἄλλας κτήσεις τῆς Βενετίας. Ἡμᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως ὁ ὅρος ἐκεῖνος, καθ' ὃν χάριν μείζονος ἀσφαλείας δι' ἰδιαιτέρου πλοίου, ὑπὸ τὴν συνοδείαν τῶν οἰκείων κληρικῶν θὰ μετεκομίζοντο τὰ ἱερὰ σκευὴ καὶ αἱ ἱερὰ εἰκόνες τῶν Ἑλλήνων ἐκ Ναυπλίου καὶ Μονεμβασίας εἰς τοὺς τόπους ἐκείνους, ὅπου οὗτοι ἐμελλον νὰ εὗρωσιν νέας ἐστίας¹⁾. Οἱ Μονεμβασιωταὶ κατώρθωσαν ν' ἀποφύγωσι τὴν εἰς Κύθηρα μετοικεσίαν²⁾, τὴν ὁποίαν—ὡς ἐλέχθη—ἐπεδίωκεν μὲν ἡ Βενετία, ἀπέκρουσαν δὲ οὐχὶ ἄνευ λόγου σθεναρῶς ὁ μητροπολίτης Μητροφάνης καὶ ὁ Γεώργιος κόμης ὁ Κορίνθιος³⁾. Ὅπωςδὴποτε τὸν Νοέμβριον τοῦ 1540 κατέπλευσαν Βενετικὰ πλοῖα τόσον εἰς τὸ Ναύπλιον ὅσον καὶ εἰς τὴν Μονεμβασίαν, ὅπως παραλάβωσι τὰς φρουράς, τὰ πολεμικὰ σκευὴ καὶ τὰ πυρομαχικὰ τῶν εἰς τοὺς Τούρκους παραδοτέων κάστρων τούτων. ⁴⁾ Πρὸβλ. ὅσα σχετικῶς λέγει σημεῖωμα περιεχόμενον ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 220 χειρογράφῳ τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου, τὸ ὁποῖον στενωτάτα συνδέεται πρὸς τὴν Μονεμβασίαν⁵⁾: «αφμ', νοεμβρίῳ μηνὶ ἄγοντι κα', ἡμέρα Κυριακῇ, τῇ ἑορτῇ τῶν εἰσοδίων τῆς ὑπερευλογημένης Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, παρέδωκαν οἱ Βενετικοὶ τὴν πόλιν τοῦ Ναυπλίου εἰς χεῖρας τοῦ αὐθεντοῦ τοῦ Κασίμ-πασιᾶ. Οὐ τὸ πολὺ ἐν μέσῳ, ἐν τῷ αὐτῷ ἔτει, εἰς τὰς κδ' τοῦ ἄνω εἰρημένου μηνὸς Νοεμβρίου, παρέδωκαν καὶ τὴν πόλιν Μονεμβασίαν, ἡμέρα Δ', ὥρα α' τῆς ἡμέρας⁶⁾ τοῦ αὐθεντοῦ Γιανίσ μπεὶ σοῦμπαση καὶ ὑπετάγησαν αὐταὶ αἱ δύο πόλεις αἱ ἄνω εἰρημέναι τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, τῷ αὐ-

¹⁾ Πρὸβλ. *Λαυρέντιον Σ. Βροκίνην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 10.

²⁾ Μόνον ὀλίγοι Μονεμβασιωταὶ μετόκησαν τότε οἰκίᾳ βουλήσει εἰς Κύθηρα, ἐξ ὧν οἱ πλείστοι προσωρινῶς.

³⁾ Πρὸβλ. ἀνωτέρω, σελ. 61 κ. ἑ.

⁴⁾ Πρὸβλ. *Κ. Ηορτ*, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Β', σελ. 170. *W. Miller*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 509 κ. ἑ. (ἑλληνικὴ διασκευή ὑπὸ *Σ. Π. Λάμπρου*, τόμ. Β', σελ. 254).

⁵⁾ Πρὸβλ. ἀνωτέρω, σελ. 40, 45 κ. ἑ.

⁶⁾ Πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ σημειώματος τούτου περὶ τῆς καταλήψεως τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Τούρκων συμφωνοῦσι καὶ ἄλλαι πηγαί, ἰδίως Βραχέα Χρονικά: πρὸβλ. τὴν ἔκδοσιν τούτων ὑπὸ *Σπ. Π. Λάμπρου - Κ. Ἀμάντου*, σελ. 5³⁶, 1144-45, 23⁹⁶, 26⁶⁴, 43⁴⁻⁵, 67¹³, 72¹⁴¹⁻¹⁴³, («... ἔλαβεν ὁ τζαούσιος τῆ Μονεμβασία ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ αὐτοῦ αὐθεντοῦ τοῦ [Ἀλυσάνδρου] Κονταρῆ, τοῦ βίτζε γενεράλε· ἦν δὲ ποδεσιτᾶς Γκαρτζόνης...») 75³⁸⁻⁷⁶⁴², 84⁴⁰⁻⁴¹. Τινὰ Βραχέα Χρονικά παρὰ *Σ. Π. Λάμπρου - Κ. Ἀμάντου* (ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 34³⁶⁻³⁷, 39⁴⁹⁻⁵⁰, 86^{58,63}, 91¹⁷) παρέχουσιν ἐσφαλμένης χρονολογίας περὶ τῆς πρώτης καταλήψεως τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἣτοι ἐκείνης περὶ ἧς πρόκειται ἐνταῦθα.

τῷ καιρῷ, σουλτάνῳ Σολαϊμάνῃ, καὶ ἦκται ἅπας ὁ Μωρῆας εἰς [ὑπὸ] μιᾷ χειρὶ καὶ ἐμονάρχησεν ἅμα»¹⁾.

Μετὰ τῆς Βενετικῆς φρουρᾶς κατέλιπον τὴν Μονεμβασίαν τότε, κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1540, καὶ πολλοὶ ἐπιχώριοι αὐτῆς ἐκ τῶν ἐπιθυμούντων νὰ ζήσωσι καὶ περαιτέρω ὑπὸ τοὺς Βενετούς²⁾. Μεσοῦντος δὲ τοῦ 1541 βενετικὰ πλοῖα, ἐπίτηδες εἰς Μονεμβασίαν καὶ Ναύπλιον ἀποσταλέντα, παρέλαβον ἐκ τῶν δύο τούτων πόλεων καὶ ἄλλας μάζας ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδίων, ἵνα μεταφέρωσιν αὐτὰς εἰς διαφόρους βενετοκρατούμενους τόπους³⁾. "Ὅπως δὲ κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν οἱ ἐκ Θράκης καὶ Μικρᾶς Ἀσίας Ἕλληνες καὶ λοιποὶ Χριστιανοὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς μεγάλης Καταστροφῆς τοῦ 1922 κατέλιπον τὰς πατροπαράδοτους αὐτῶν ἐστίας συναποκομίζοντες κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ τὰ ἱερὰ αὐτῶν κειμήλια, τὸ αὐτὸ ἔπραξαν κατὰ τὴν ἀπὸ Νοεμβρίου 1540 μέχρι Αὐγούστου 1541 περίοδον καὶ οἱ ἐκ Ναυπλίου καὶ Μονεμβασίας πρόσφυγες. Εἶχον ἄλλως τε οὗτοι ἤδη προηγουμένως εἰδικὰς συμφωνίας μετὰ τῶν Βενετικῶν ἀρχῶν συνάψει ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἱερὰ αὐτῶν κειμήλια (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 64). Ἄλλὰ καὶ οἱ Βενετοὶ ἐγκαταλιπόντες τὴν Μονεμβασίαν καὶ τὸ Ναύπλιον—συμφώνως πρὸς τὴν συνθήκην, ἣν εἶχον συνάψει μετὰ τῶν Τούρκων—συναπεκόμισαν οὐχὶ μόνον πολεμικὸν ὑλικόν, ἀλλὰ καὶ παντοῖα ἄλλα σκευὴ καὶ δὴ καὶ τοὺς κώδωνας τῶν ἐκκλησιῶν⁴⁾. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι, ὅτι οὐδὲν τῶν νῦν σωζομένων ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας κειμηλίων εἶναι μεμαρτυρημένως ἀρχαιότερον τοῦ 1540/1541. Φαίνεται, ὅτι πᾶν ἀξιόλογον φορητὸν τοῦ μητροπολιτικοῦ τούτου ναοῦ συναπεκομίσθη τότε εἰς τὴν ξένην ὑπὸ τῶν Μονεμβασιωτῶν φυγάδων, οἵτινες ἀπετέλουν προφανῶς τὴν ἀπόλυτον πλειονοψηφίαν, παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς οἴκοι παραμείναντας. Εἶναι δὲ γνωστὸν, ὅτι καταλυθείσης τῆς πρώτης ἐν Μονεμβασίᾳ μακρᾶς Βενετοκρατίας, κατὰ τὰ προειρημένα τῷ 1540, οἱ ἐξ ἐκείνης φυγάδες ἐζήτησαν καὶ εὗρον ἄσυλον κατ' ἐξοχὴν εἰς Κρήτην, Κύπρον, Ζάκυνθον, Κεφαλληνίαν καὶ Κέρκυραν. Ἐν ταῖς νήσοις ταύταις, ἰδίᾳ δὲ ἐν Κερκύρᾳ, διεκρίθησαν πολλαχῶς οἱ Μονεμβασιῶται ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ

1) *Μ. Γεδεῶν* ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ», τόμ. Γ' (1883/4) σελ. 203. Τὸ αὐτὸ σημεῖωμα μετὰ τινῶν παραλλαγῶν καὶ παρὰ *Σπ. Π. Λάμπρου-Κ. Ἀμάντου*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 28¹³⁻¹⁹, πρβλ. καὶ σελ. 15 (ἡ ἔκδοσις *Μ. Γεδεῶν* εἶναι ἐν τισι σημείοις ὀρθότερα).

2) Πρβλ. καὶ ὅτι, σχετικῶς λέγουσι Βραχέα Χρονικά, ἔκδ. *Σπ. Π. Λάμπρου-Κ. Ἀμάντου*, σελ. 11⁴⁵⁻⁴⁶ («καὶ ὅσοι ἤθελαν Ναυπιλιῶται καὶ Μονεμβασιῶται ἀπῆλθον μετὰ τῶν Βενετικῶν οἱ ἄλλοι δὲ ἔμειναν ἐν τῇ ἰδίᾳ πατριδί αὐτῶν»), σελ. 72¹⁴³⁻¹⁴⁴ («καὶ ἐκ τοῦ λαοῦ οἱ μὲν ἐξέβησαν, οἱ δὲ ἔμειναν»), 75³⁸⁻⁷⁶⁴⁰, 86⁶¹⁻⁶³ («οἱ μὲν τῶν κατοίκων συναπῆλθον τοῖς Βενετοῖς, ... οἱ δὲ ἔμεινον ἐν τῇ πατριδί αὐτῶν»).

3) Πρβλ. *Α. Σ. Βροκίην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 10.

4) Πρβλ. Βραχέα Χρονικά, ἔκδ. *Σ. Π. Λάμπρου-Κ. Ἀμάντου*, σελ. 11⁴⁶⁻⁴⁸, 72¹³⁸⁻¹⁴⁰, 76⁴⁰⁻⁴³, 86⁶¹⁻⁶².

τῆς Βενετικῆς αὐθεντίας, καὶ μάλιστα ὡς *στρατιῶται*, ἦτοι φιλοὶ ἱππεῖς, ἄλλοτε μαχηταὶ κατὰ τῶν ἐχθρῶν, ἄλλοτε φρουροὶ τῶν κτήσεων αὐτῆς. Ἐκ τῶν εἰς βενετοκρατούμενας χώρας διασπαρέντων μετὰ τὸ 1540 Μονεμβασιωτῶν πολλοὶ ἐπέστρεψαν βραδύτερον¹⁾ πάλιν οἴκαδε, οὕτω δὲ καὶ ἄλλως ἠῤῥήθη καὶ πάλιν ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς τῆς πόλεως πληθυσμὸς, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν διασπορὰν τοῦ προειρημένου ἔτους ὡς καὶ τὴν τοῦ 1541 εἶχε καταστῆ μηδαμινός²⁾. Κατὰ τὴν πρώτην Τουρκοκρατίαν ἐν Μονεμβασίᾳ (1540—1690) τὸ αὐτόθι ἑλληνοχριστιανικὸν στοιχεῖον ἦτο γενικῶς ἰσχνότερον ἢ κατὰ τὴν ὑπερεβδομηκονταπενταετῆ περιόδον ἐκείνην, καθ' ἣν τὸ πρῶτον κατείχeto ἡ πόλις ὑπὸ τῶν Βενετῶν (1464—1540).

Ὅπως δὴποτε μετὰ τῶν ἐκ Μονεμβασίας φυγάδων διεσπάρησαν τῷ 1540/1541 πολλαχοῦ καὶ διάφορα κειμήλια τῶν αὐτόθι ἱερῶν καὶ δὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου. Ἄν τινὰ τῶν κειμηλίων τούτων ἐπέστρεψαν καὶ πάλιν εἰς τὴν Μονεμβασίαν, περιπελομένων τῶν ἐνιαυτῶν, δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω. Ἄνωτέρω, σελ. 57 κ. ἑ., παρεδέχθημεν ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τῆς Μονεμβασίας τὴν ὑπαρξιν νεωτέρας εἰκόνας τοῦ Ἐλκομένου, ἀντικαταστήσασθαι τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοκρ. Ἰσαακίου Ἀγγέλου ἀπαχθεῖσαν περίφημον εἰκόνα τοῦ αὐτοῦ θέματος. Τί ἀπέγεινεν ὁ νεώτερος οὗτος Ἐλκόμενος μετὰ τὴν διασπορὰν τῶν Μονεμβασιωτῶν κατὰ τὰ ἔτη 1540—1541; Παρελήφθη ὑπὸ τῶν φυγάδων ἢ ἐκρατήθη ὑπὸ τῶν ὀλίγων ἐκείνων Μονεμβασιωτῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔστειραν νὰ καταλίπωσι τὰς ἐστίας αὐτῶν, μεταβληθείσας εἰς σουλτανικὰς κτήσεις; Ἄν ὁ νεώτερος Ἐλκόμενος κατὰ τὴν διασπορὰν τῶν Μονεμβασιωτῶν τῷ 1540/1541 ἀπεσπάρθη ἐκ τοῦ ὁμωνύμου αὐτοῦ ναοῦ, τίνες ὑπῆρξαν αἱ τύχαι αὐτοῦ ἐν τῇ ξένη; Εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα ἀσφαλεῖς ἀπαντήσεις δὲν διαθέτω. Κλίνω πρὸς τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι οἱ Μονεμβασιῶται φυγάδες τῶν ἐτῶν 1540/1541 συναπεκόμισαν καὶ τὸ κατ' ἐξοχίην παλλάδιον τῆς ἰδίας αὐτῶν πατρίδος, τὴν νεωτέραν εἰκόνα τοῦ Ἐλκομένου αὕτη δὲ—θέλω νὰ πιστεύω—μετηνέχθη εἰς Κέρκυραν, ὅθεν οὐδέποτε θὰ ἐπεστράφη εἰς Μονεμβασίαν³⁾.

Οἱ Τοῦρκοι, γενόμενοι ὑφ' ἧς περιστάσεις προεξεθέσαμεν κύριοι τῆς Μονεμβασίας, τὸν μὲν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως αὐτῆς μεγαλοπρεπῆ ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας μετέτρεψαν εἰς τζαμί⁴⁾, ἀλλὰ τὸν ἐν τῇ κάτω πόλει ναὸν τοῦ Ἐλ-

¹⁾ Ἡδη τινὲς πρὸ τοῦ Νοεμβρ. 1544. Πρβλ. ἔγγραφον παρὰ Κ. Ν. Σάθα, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age. Τόμ. Η'. Ἐν Παρισίοις 1888, σελ. 395-7.

²⁾ Πρβλ. II. Χιώτην, ἐνθ' ἄνωτέρω, τόμ. Γ', σελ. 100 κ. ἑ., 106 κ. ἑ. Α. Σ. Βροκίτην, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 5 κ. ἑ. W. Miller, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 482 κ. ἑ., 509 κ. ἑ., 568 κ. ἑ. (ἑλληνικὴ διασκευὴ Σ. Π. Λάμπρον, τόμ. Β', σελ. 218 κ. ἑ., 254 κ. ἑ. 331) καὶ τὴν αὐτόθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν.

³⁾ Πρβλ. κατωτέρω, σελ. 82.

⁴⁾ Πρβλ. Νίκων Α. Βέην, Γερασίου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμ-

κομένου δὲν ἀπέσπασαν ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἐχομεν δὲ πλεῖστα, χρονολογικῶς μεταγενέστερα τοῦ ἔτους 1540 γραπτὰ μνημεῖα, ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου ὡς ἐν ἐνεργείᾳ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Μονεμβασίας. Ἐκ δὲ τῶν γραπτῶν τούτων μνημείων μνημονεύομεν καὶ πάλιν τὰ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 220 κώδικι τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου σημειώματα, ὧν τὸ ὑπὸ χρονολογίαν 18 Νοεμβρίου 1626, λέγει: «ἔχειροτονήθη ἱεροδιάκονος καγὼ Ἰωάννης ὁ Λικίνιος ὁ υἱὸς Ἀνδρέα τοῦ Λικινίου του καὶ ἐξάρχου ὑπὸ χειρὸς τοῦ παναγιωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας κῆρ Νεοφύτου πρώτη του λειτουργία καὶ χειροτονία ἐν τῷ ναῷ τῆς μητροπόλεως ἡμῶν εἰς τὸν Ἐλκόμενον»¹⁾. Ἔτερον σημείωμα τοῦ αὐτοῦ κώδικος ἀναφέρεται εἰς τὸν ἐπὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Τιμοθέου Β' (1612—1621) μητροπολίτην Μονεμβασίας Ἱερεμίαν²⁾. «Αὐτὸς ὁ μητροπολίτης — λέγει τὸ σημείωμα — εἶχεν ἕνα ἀδελφὸν ἐπίσκοπον Λονταρίου³⁾, καὶ αὐτὸς ὁ μητροπολίτης ἦτονε πάντα εἰς τὴν Καλαμάτα καὶ ἐγραφότανε Μονεμβασίας καὶ Κορώνης, καὶ ἡ Κορώνη καὶ ἡ Καλαμάτα τοῦ ἔδιδαν μεγάλη ζήτεια⁴⁾ ἀπὸ ὅλα καὶ οἱ Μονεμβασιῶται ἐπαραπνεύτησαν νάρθη νὰ στέκη μέσα στὴν μητρόπολιν, καὶ σὰν ἦρθεν ἐγύρῃε νὰ τοῦ δίδουν ζήτεια, καὶ τότες νὰ στέκη, ὅτι ἔτζη δὲν ἡμπορεῖ νὰ στέκη. Ἐτζη μὲ πολλὰ φάβορε⁵⁾, ὅπου εἶχε Νταρμαριάνους⁶⁾ καὶ Χρυσίδες⁷⁾ ἐκάμασι νὰν τοῦ δίδουν ἕναν ἄσπρο ζήτεια τὸ σπῆτι νὰ στέκη καὶ ἀπὸ τότες ἐνομεύτη ἡ ζήτεια⁸⁾. Ἀκόμη εἰς τὸν καιρὸν τοῦ αὐτοῦ μητροπολίτου, αὐτὸς μὲ τὸν κα-

βασίας, σελ 159 κ. ε. καὶ τὴν αὐτόθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν (πρὸςθεσ καὶ Μαρίαν Γ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 25, καὶ εἰκ. 5).

¹⁾ Μ. Γεδεὼν ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ», τόμ. Γ' (1883/4) σελ. 202. Σ. Π. Λάμπρον, Ἱστορικά μελετήματα. Ἐν Ἀθήναις 1884, σελ. 121 (ὄπου ἀντί: Ἐλ κ ὁ μ ε ν ο ν κ εῖ τ α ι : ε λ κ ὁ μ ο ν).

²⁾ Πρβλ. Ἱεζεκιήλ Βελανιδιώτην ἐν τῷ «Ἱερῷ Συνδέσμῳ», ἔτος ΙΑ', περίοδος, Β', ἀριθ. 70 (1 Ἀπριλίου 1903) σελ. 14. Ἀθηναγόραν Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν, Ἡ μητρόπολις Μονεμβασίας. Ἐν Ἀθήναις 1930, σελ. 21 κ. ε.

³⁾ = Λεονταριος (τοῦ τέως δήμου Φαλασίας τῆς Ἀρχαδίας). Πάντως ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐπίσκοπος ἐπισήμως δὲν ἐκαλεῖτο: Λ ο ν τ α ρ ῖ ο υ.

⁴⁾ = ζήτεια=ἡ ἐνιαυσία ἀπόδοσις ἐκάστης οἰκογενείας πρὸς τὸν ἱεράρχην.

⁵⁾ Ἰταλιστί: favore (γαλλιστί: faveur)=εὔνοια, εὐμένεια, ἀλλὰ καὶ προστασία στήριγμα, βοήθεια, ἐπικουρία (πρὸς τὰς τελευταίας αὐτὰς ἐννοίας συμπίπτει ἀνωτέρω ἡ χρῆσις τῆς λέξεως),

⁶⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 41, καὶ κατωτέρω, σελ. 68: ὁ Ν τ α ρ μ ᾶ ρ ο (ς). Εἶναι οἱ Νταρμαριάνοι ἐπίσημον γένος τῆς Μονεμβασίας, ἐξ οὗ καὶ ὁ περιβόητος λόγιος καὶ βιβλιογράφος Ἀνδρέας Λαομάροιο (οὕτω καθ' ἑλληνισμὸν ἀντὶ Νταρμάροιο), περὶ οὗ ἰδὲ Μ. Vogel-V. Gardthausen, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 16 καὶ τὴν αὐτόθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν (πρὸςθεσ εἰς αὐτὴν καὶ Νίκων Ἀ. Βέρν, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 89).

⁷⁾ Ἐπίσημον γένος τῆς Μονεμβασίας, ἄλλως καὶ Χρυσοί.

⁸⁾ Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 220 κώδικι τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου κεῖται καὶ γράμμα τοῦ Οἴκου. Πατριάρχου Τιμοθέου Β', ἀπολυθὲν μὲν κατὰ μῆνα Αὐγού-

λόγερον τὸν Νταρμάρο ¹⁾ ἀνοίξασι τὰ κηβούρια τῶν βασιλέων ὁπούτασιν ὄμορφα μὲ τίς κολῶνες, λογιάζοντας ναῦρουσι τίς κορόνες τῶν αὐτῶν βασιλέων» ²⁾. Ἡ τελευταία περίοδος ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρατεθειμένων ἀποσπασμάτων τοῦ σημειώματος ἀναφέρεται εἰς ἐπιχειρήσεις τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας Ἱερεμίου, αἱ ὁποῖα ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὸν αὐτόθι ναὸν τοῦ Ἐλκομένου. Ὅτι ἐν αὐτῷ ἢ περὶ αὐτὸν ὑπῆρχον καὶ τάφοι βασιλέων, λέγει μέχρι σήμερον ἡ παράδοσις. Φαίνεται δὲ ἡ τοιαύτη παράδοσις ἱστορικῶς βásiμος· πάντως προκειμένου οὐχὶ περὶ βασιλέων ἐν τῇ κυριολεξίᾳ, ἀλλὰ περὶ δεσποτῶν ἢ ἄλλων μελῶν τοῦ βασιλείου οἴκου, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ αὐτὰ ἐκαλοῦντο οὐχὶ σπανίως βασιλεῖς ³⁾. Πράγματι περιεσώθη μέγρ' ἡμῶν χρυσόβουλλος λόγος τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου, ἀπολυθεὶς κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1405, μαρτυρῶν δέ, ὅτι ἐτάφησαν ἐν Μονεμβασίᾳ πρόσωπα ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ αὐτοκράτορος τούτου. Λέγει δὲ ὁ προμνημονευθεὶς χρυσόβουλλος λόγος: «Ἡ βασιλεία μου ἀποδεχομένη καὶ ἔχουσα θέλημα, ἵνα ἡ ἄγιωτάτη μητρόπολις Μονεμβασίας κατέχη τὴν χώραν τοῦ Ἐλικοβουνοῦ ⁴⁾ ὀλοτελῶς καὶ ὀλοκλήρως εἰς τὸ ποιεῖν τοὺς κατὰ καιρὸν ταύτης ἀρχιερατικῶς προστατεύοντας λειτουργίας δύο καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα, ἐν ταῖς τῆς τετράδος καὶ τοῦ σαββάτου ἡμέραις, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παίδων τῆς βασιλείας μου, ὡς καὶ ὁ νῦν . . . μητροπολίτης Μονεμβασίας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου, κύριος Ἀκάκιος ⁵⁾, ἔταξε κατὰ τὴν περιλήψιν τοῦ ἐπὶ τούτῳ προδάντος ἀργυροβούλλου τοῦ περιποθήτου αὐταδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευτυχεστάτου δεσπότη τοῦ πορφυρογεννήτου κῦρ Θεοδώρου τοῦ Παλαιολόγου ⁶⁾ ἐπιχορηγεῖ αὕτη ἐπὶ τούτῳ καὶ ἐπιθραβεῦει τὸν πα-

στον τοῦ 1619, ἀπευθυνόμενον δὲ πρὸς ἀνώνυμον μητροπολίτην Μονεμβασίας, ὅπως μὴ ἀπαιτῆ παρὰ τῶν κληρικῶν αὐτοῦ *κα νοι κὸν* (ζητεῖαν), διότι ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια οἱ κληρικοὶ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος μητροπόλεως νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένοι καταβολῆς *καρονικοῦ* πρὸς τὸν ἀρχιερέα αὐτῶν. (Πρβλ. *Μ. Γεδεών*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 202). Πιθανῶς ὁ ἀνώνυμος μητροπολίτης Μονεμβασίας, πρὸς ὃν ἀπευθύνεται τὸ προμνημονευθὲν πατριαρχικὸν γράμμα, νὰ εἶναι ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Ἱερεμίας. Τοῦτον διεδέχθη ὁ Μητροφάνης Γ' (πρβλ. *Μ. Γεδεών*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 202. *Ἱεζεκιήλ Βελαιδιώτην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 14. *Ἀθηναγόραν Παραμυθίας Φιλιατῶν*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 22. *Νίκων Α. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 122).

1) Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 67, ὑπόσημ. 6.

2) *Μ. Γεδεών*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 202.

3) Πρβλ. προχείρως Σ. Π. *Λάμπρον*, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. Α' (1904) σελ. 37 κ. ἑ.

4) Πρὸκειται περὶ τοῦ χωρίου Λυκοβουνοῦ τῆς κοινότητος Λαφνίου τῆς Λακεδαιμόνος. Πρβλ. *Νίκων Α. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 114.

5) Περὶ αὐτοῦ ἰδὲ προχείρως *Ἀθηναγόραν Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 18 κ. ἑ. *Νίκων Α. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 82 κ. ἑ., ὑπόσημ. 2.

6) Πρὸκειται περὶ τοῦ κατὰ σειράν Α' μεταξὺ τῶν ὁμωνύμων δεσποτῶν τῆς Πελοποννήσου (1383-1407).

ρόντα χρυσόβουλλον λόγον αὐτῆς, . . . ὑφειλόντων τῶν κατὰ καιροῦς ἀρχιερατικῶς προϊσταμένων τῆς τοιαύτης μητροπόλεως [=τῆς Μονεμβασίας] ἐκτελεῖν καὶ ποιεῖν καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα δι' ὅλου τοῦ ἔνιαυτοῦ ἐν ταῖς τῆς τετράδος καὶ τοῦ σαββάτου ἡμέρας λειτουργίας δύο διηνεκῶς καὶ ἀνελλιπῶς ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παιδῶν τῆς βασιλείας μου, καθὼς καὶ νῦν ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Πελοποννήσου, κύριος Ἀκάκιος, ἔταξε τοῦτο ἀπαύστως ποιεῖν»¹⁾. Ἴσως τὰ κιβούρια, τοὺς τάφους, τῶν δύο τούτων Παλαιολόγων, περὶ ὧν λέγει τὸ χρυσόβουλλον τοῦ αὐτοκρ. Μανουὴλ Β', κειμένους ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἐλκομένου ἢ περὶ αὐτόν, ἠνοῖξεν ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Ἱερεμίας· ὁ σκοπὸς αὐτοῦ, ὡς λέγει τὸ σχετικὸν σημείωμα, ἦτο βέβηλος, ν' ἀνεύρη δῆλον ὅτι ἐντὸς τῶν τάφων πολύτιμα ἀντικείμενα, τίς κορῶνες τῶν βασιλέων²⁾, ἀλλ' ὡς φαίνεται, διεψεύσθη ὁ μητροπολίτης περὶ τὰς ἐλπίδας του.

Καὶ μετὰ τὴν διασπορὰν τῶν κατοίκων τῆς Μονεμβασίας κατὰ τὰ ἔτη 1540/1541 τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐχειροτόνει μητροπολίτας αὐτῆς. Ἐν τούτοις διδασκόμεθα καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω, σελ. 67 κ. ἑ., κατ' ἀποσπάσματα παρατεθειμένου σημειώματος καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν, ὅτι συνήθως οἱ μητροπολίται Μονεμβασίας δὲν ἔζων αὐτόθι, ἀλλ' ἐν ἄλλοις κέντροις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ αὐτῶν κράτους καὶ διῆ ἐν Καλαμάτᾳ³⁾, διότι ἡ πόλις, ἣς ἦσαν φερώνυμοι, εἶχε πλέον ἐκπέσει πολλαχῶς ἐκ τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ἀκμῆς. Κατὰ τι ἠϋξίηθη ὁ πληθυσμὸς καὶ ἐβελτιώθη οἰκονομικῶς ἢ κατάστασις τῆς Μονεμβασίας, ὑπερμεσοῦντος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Διαρκοῦντος τοῦ Κρητικοῦ πολέμου μεταξὺ Τούρκων καὶ Βενετῶν τὰ πλοῖα τούτων ἐπανειλημμένως ἐπλησίασαν τὴν Μονεμβασίαν, κατὰ δὲ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1655 καὶ ἐπολιόρκησαν αὐτήν. Χρονογραφικὸν σημείωμα, ἀναγινωσκόμενον ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 31 κώδικι τῆς ἐν Θεράπναις μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, διαιωνίζει τὸ γεγονός τοῦτο: Ἐν ἔτει, ἀχρῶ' μηνὶ ἰουνίου κρῶ', ἀπέκλεισ(αν) οἱ Φράγγοι τὴν Μονεμβασί(αν)⁴⁾. Φράγγοι ἐνταῦθα εἶναι οἱ Βενε-

¹⁾ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, τόμ. Δ', σελ. 168-170. Σ. Π. Λάμπρον, Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά. Τόμ. Γ'. Ἐν Ἀθήναις 1926, σελ. 122—123 (ἐνταῦθα ἐκδίδεται τὸ χρυσόβουλλον μετὰ νέαν ἀντιβολήν). Πρβλ. καὶ Νίκον Ἀ. Βέην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 114.

²⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 68.

³⁾ Ἦδη ἀρχομένου τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὁ Μονεμβασίας εἶχε προσλάβει καὶ τὴν προσωνυμίαν τοῦ Καλαμάτας. Πρβλ. Νίκον Ἀ. Βέην, Ἐκφρασις κώδικος τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Δελτίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', 1901-1906, σελ. 189-208), ἐν Ἀθήνας 1903, τοῦ αὐτοῦ, Γερασίου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 122. Ἀθηναγόραν Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 22 κ. ἑ.

⁴⁾ Τὸ σημείωμα τοῦτο ἔχει γραφῆ ἐπὶ τοῦ τελευταίου παραφύλλου, τοῦ συνεσταχωμένου τῆ πινακίδι τοῦ κώδικος· καὶ εἶναι μὲν τανῦν ἀμυδρόν, ἀλλ' ἔχει δις μεταγραφῆ

τοί. Ναυτική μοῖρα τούτων ὑπὸ τὸν Φραγκίσκον Μοροζίνην, ἀφ' οὗ προηγουμένως κατεναυμάχησε τὸν τουρκικὸν στόλον πρὸ τοῦ Ναυπλίου καὶ ἐπεχείρησε καὶ ἄλλας τινὰς ἐπιχειρήσεις ἐν τῷ Αἰγαίῳ, ἐνεφανίσθη πρὸ τῆς Μονεμβασίας καὶ κατέστρεψε τὴν γέφυραν, τὴν συνδέουσαν τὴν νησίδα αὐτῆς μετὰ τῆς ἀπέναντι ξηρᾶς. Μεθ' ὃ ὁ Φραγκίσκος Μοροζίνης ἐκάλεσε τοὺς Ἕλληνας τῆς Μονεμβασίας εἰς παραδόσιν. Κατὰ τὴν ἔμμετρον ἀφήγησιν τοῦ Μαρίνου Τζάνε τοῦ Μπουνιαλῆ οἱ γέροντες τῆς Μονεμβασίας εἰς τὴν περὶ παραδόσεως πρότασιν τοῦ Φραγκίσκου Μοροζίνη ἀπήντησαν ἀρνητικῶς, μὴ θέλοντες νὰ φανῶσιν ἐπίβουλοι πρὸς τοὺς Τούρκους, ἐν τούτοις προεκάλεσαν αὐτὸν ἰταμῶς νὰ προβῆ, ἂν θέλῃ, εἰς τὴν διὰ τῶν ὄπλων κατάληψιν τοῦ φρουρίου. Τούρκοι δὲν ἦσαν τότε ἐν τῇ πόλει τῆς Μονεμβασίας, μόνον Ἕλληνες «πατριώταις», οἱ ὁποῖοι ἐπὶ τεσσαράκοντα ὄλας ἡμέρας γενναίως ἀντέστησαν εἰς τὰς ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης ἐφόδους τῶν Βενετῶν. Ἐπὶ τέλος ἀποβαλόντες οἱ Βενετοὶ τὴν ἐλπίδα νὰ κυριεύσωσι καὶ διὰ τῶν ὄπλων τὴν Μονεμβασίαν, ἀπεμακρύνθησαν αὐτῆς. Οἱ δὲ Μονεμβασιῶται ἀπέστειλαν γράμματα πρὸς τὸν πασᾶν τῆς Πελοποννήσου ἀγγέλλοντες τὰς νικηφόρους ἐπιχειρήσεις αὐτῶν κατὰ τῶν Βενετῶν. Ὁ δὲ πασᾶς ἔσπευσε νὰ ἔλθῃ εἰς Μονεμβασίαν χαίρων

*πὼς οἱ Ρωμαῖοι ¹⁾ ἐκάμανε τὴν νίκην μοναχοὶ τως.
Ξεφάντωσε, πολλὰς χαρὰς, ὄλοι τως ²⁾ τότες κάνουν,
καὶ τὰ μουράγια σ' ὀρδινὰ γιὰ νὰ φτιάσουν βάνουν.
Κ' εὐχαριστιὰς ἀμέτροντες ἰότης τῶνε κάνει,
πὼς ἐφανήκαν ³⁾ πιστικοί, κ' εἰς ἄλλους δὲν ἐφάνη
νὰ κάμουν τόσον πόλεμον ὀγιά τὸν βασιλιό ⁴⁾ τως.
Καὶ τότες τοὶ συμμάζωξε καὶ γράφει τ' ὄνομά τως,
καὶ στέλλει τα τοῦ βασιλιό νὰ δῆ τὴ πιστοσύνη,
ποὺ κάμανε οἱ Χριστιανοὶ μέσα στὴ χώρα ⁵⁾ κείνη ⁶⁾.*

Διὰ τὴν πίστιν, τὴν ὁποίαν οἱ Μονεμβασιῶται τότε, τῷ 1655, ἐπέδειξαν πρὸς τὸν σουλτάνον, ἠξιώθησαν παρ' αὐτοῦ προνομίων τινῶν· οὕτω δὲ ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Μονεμβασία ὑπερμεσοῦντος τοῦ

ὑπὸ διαφόρων χειρῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ παραφύλλου. Νίκου Α. Βέη, Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδικῶν τῆς ἐν Θεράνταις μονῆς τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, σελ. 29 (ἐντεῦθεν καὶ παρὰ Σ. Π. Λάμπρου, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. Ζ' [1910] σελ. 194, ἀριθ. 279).

¹⁾ = οἱ Ἕλληνες.

²⁾ = Ἕλληνες καὶ Τούρκοι.

³⁾ = οἱ Ἕλληνες τῆς Μονεμβασίας.

⁴⁾ Κρητικὸς τύπος = βασιλέα τῶν (ἐνταῦθα = τὸν σουλτάνον).

⁵⁾ = Μονεμβασία.

⁶⁾ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, Κρητικὸς πόλεμος. Ἔκδ. Ἀγ. Σεραφείμ, ἐν Τεργέστη 1908, σελ. 71 (πρβλ. καὶ Κ. Ν. Σάθαν, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σελ. 266 κ. ἑ.).

ΙΖ' αἰῶνος — κατὰ τὰ προειρηµένα — ἔδοκίµασε µετρίαν τινὰ αὔξησιν πληθυσμοῦ καὶ βελτίωσιν οἰκονοµικήν.

Ὁ Γάλλος Guillet, ὁ ὅποιος ἐπ' ὀνόµατι τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ de la Guilletière, περιηγηθέντος τῷ 1669 τμήµατα τῆς Ἑλλάδος, ἐδηµοσίευσε µετὰ ἑπτὰ ἔτη εἰδικὸν ἔργον περὶ τῆς Λακεδαιµonos, λέγει ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Μονεµβασίας «y sont riches, et sont grand trafic», ἀναφέρει δ' ὡς ἐπισηµοτέρους ἐξ αὐτῶν τὸν Γεώργιον Βολάνην (Volanis) καὶ τὸν Ἰωάννην Σαργόν (Sargos)¹⁾. Ὅτι δὲ ὁ Γάλλος οὗτος τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς Μονεµβασίας ἀναφέρει οὐχὶ ἐπ' ὀνόµατι τοῦ Ἐλκοµένου, ἀλλὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, εἶναι μία τῶν πολυαρίθµων ἀνακριβειῶν²⁾, αἱ ὁποῖαι παρατηροῦνται ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ³⁾. Ἀντλοῦντες δὲ ἐκ τοῦ ἐπ' ὀνόµατι τοῦ de la Guilletière ἔργου ἀναφέρουσι τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς Μονεµβασίας καθιερωµένον δῆθεν εἰς τὸν Ἁγίον Γεώργιον καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Rouqueville⁴⁾. Ἡ δὲ ἐν ἀγγλικῶις µάλιστα ἔργοις ἐπαναλαµβανοµένη ἐσφαλµένη εἴδησις, ὅτι ὁ Ἐλκόμενος τῆς Μονεµβασίας τιµᾶται ἐπ' ὀνόµατι τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὀφείλεται εἰς τὴν παραγνώρισιν λατινικῆς ἐπιγραφῆς⁵⁾, ἀναφεροµένης οὐχὶ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν ναὸν τοῦ Ἐλκοµένου, ἀλλ' εἰς Πέτρον τινά, ταφέντα ἐν τῷ βορείῳ τμήµατι τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ τούτου⁶⁾.

Σ'. Ἡ τελευταία Βενετοκρατία ἐν Μονεµβασίᾳ καὶ ὁ «καινούργιος» Ἐλκόμενος αὐτόθι.

Μετὰ πολιορκίαν, διαρκέσασαν δεκατέσσαρας περίπου μῆνας, οἱ Βενετοὶ κατέλαβον τῇ 12 Αὐγούστου 1690⁷⁾ καὶ πάλιν τὴν Μονεµβασίαν, ἀναγκασθέντων τῶν ἐν αὐτῇ Τούρκων δι' ἔλλειψιν τροφῶν νὰ παραδώσωσι τὸ κρατερὸν φρούριον καὶ νὰ μεταβῶσιν εἰς Κρήτην, κα-

¹⁾ *De la Guilletière*, Lacédémoine ancienne et nouvelle. Μέρος Β'. Ἐν Παρισίοις 1676, σελ. 185, 187.

²⁾ Περὶ τῆς καθ' ὅλου ἀξιοπιστίας τοῦ Guillet ὑπάρχει µακρὰ βιβλιογραφία. Πρβλ. *Fr. C. H. Kruse*, *Hellas*. Τόμ. Α'. Ἐν Λειψίᾳ 1825, σελ. 90 κ. ἐ. *A. G. Καμπούρογλου*, *Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία*. Τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις 1889, σελ. 356 κ. ἐ.

³⁾ *Voyage dans la Grèce*. Ἔκδ. Β', τόμ. Ε'. Ἐν Παρισίοις 1827, σελ. 578. — Πρβλ. *Νίκων Α. Βέην*, Γερασίου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεµβασίας, σελ. 158.

⁴⁾ Ἐδηµοσιεύθη ὑπ' ἐμοῦ ἐν τῇ «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΙΣ' (1904) σελ. 241, ἀριθ. XIV.

⁵⁾ Πρβλ. *W. Müller*, *Essays on the Latin Orient*. σελ. 233 (= «*Journal of Hellenic Studies*», τόμ. ΚΖ', 1907, σελ. 231 κ. ἐ.).

⁶⁾ Περὶ τῆς χρονολογίας πρβλ. *Κ. Ν. Σάθαν*, *Τουρκοκρατουµένη Ἑλλάς*, σελ. 389. Ἡ αὐτὴ χρονολογία καὶ ἐν σημειώματι τοῦ *Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη* (πρβλ. κατωτέρω, σελ. 73 κ. ἐ.).

ταλιπόντες εἰς τοὺς νικητὰς πυροβολικόν, πολεμοφόδια, χριστιανούς δούλους ὡς καὶ τοὺς τυχόν ἀρνησιθρήσκους. Περίπου εἰς 200 ψυχὰς ἀνήρχοντο οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὅποιοι ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τῆς Μονεμβασίας. Οἱ Βενετοὶ εἰσιῆλθον θριαμβευτικῶς εἰς τὴν πόλιν, ἐπευφημούμενοι ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ὡς ἔλευθερωταί. Καὶ ἐν μὲν τῷ ναῷ τοῦ Ἐλκομένου ἐτελέσθη ἀμέσως δοξολογία ἐπὶ τῇ ἐπανόδῳ τῆς πόλεως εἰς χριστιανικὴν κυριαρχίαν ¹⁾, ὁ δὲ ναὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας μετ' οὐ πολὺ καθιερώθη ἀπὸ τζαμίου καὶ πάλιν εἰς ἐκκλησίαν ²⁾. Ταχέως ἀνέλαβεν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἡ Μονεμβασία καὶ ἡ περιοκὴς αὐτῆς ὑπὸ τοὺς Βενετούς, οἱ ὅποιοι αὐτόθι καὶ οἱ ἴδιοι ἐξετέλεσαν διάφορα ἐκπολιτιστικὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἡμετέρους προώθησαν καὶ ὑπεστήριξαν ἐν σχέσει πρὸς ἀνάλογα ἔργα, ἰδίᾳ δὲ ἀνακαινισμοὺς ἐκκλησιῶν καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν ἰδρυμάτων. Οὕτω κατὰ τὴν πρώτην περίοδον μετὰ τὴν ἀνακατάληψιν τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Βενετῶν ἐξετελέσθησαν ἀνακαινιστικὰ ἔργα ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἐλκομένου. Ἀκόμη σήμερον βλέπει τις ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ ἐντετειχισμένην πλάκα ἔχουσαν ἐγγεγλυμμένην — ἐκατέρωθεν σταυροῦ μετ' ἀνθεμίων ³⁾ — ἐπιγραφὴν, ἧς τὸ κείμενον λέγει:

1. 6.
Μ(η)Ν(ι) Μ(α)ΡΤ(ίω)

9. 7.
ΕΤΕΛΙΟΘΗ

Ἀναφέρεται ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἰς τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ νάρθηκος, ἐφ' οὗ εἶναι ἐντετειχισμένη ἡ σχετικὴ πλάξ, ἢ εἰς ἀνακαινισμόν τοῦ καθ' ὅλον ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου; Μᾶλλον τὸ δεύτερον θεωρῶ πιθανώτερον ⁴⁾. Οὐδὲ περιορισθῆ—ὡς φαίνεται—κατὰ τὴν περίοδον 1690—1700 ὁ ἀνακαινισμὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου μόνον εἰς οἰκοδομικὰ καθ' ἕκαστα, ἀλλ' ὑπῆρξεν εὐρύτερος, διαρρυθμισθέντος τοῦ δρυφάκτου (τέμπλου), καθωραΐσθέντων τῶν τοίχων δι' ἀγιογραφῶν καὶ γενικῶς πλουτισθέντος τοῦ ἱεροῦ ἰδρυματος διὰ φορητῶν εἰκόνων, σκευῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων χρησίμων εἰς τὴν λειτουργίαν, κλ. κλ. Εἰς δὲ τὸν τοιοῦτον εὐρύτερον ἀνακαινισμόν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου μεγάλως συνέβαλον οἱ ἀπανταχοῦ διεσπαρμένοι Μονεμβασιῶται· ἐξ αὐτῶν πολλοὶ μὲν ἐπέστρεψαν εἰς τὴν καὶ πάλιν χριστιανοκρατουμένην πατρίδα, συναποκομίζοντες

¹⁾ Πρβλ. *Arrighius*, De vita et rebus gestis Fr. Mauroceni Peloponnesiaci, σελ. 382. *Κ. Ν. Σάθαν*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 389.

²⁾ Πρβλ. *Νίκων Ἀ. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 160.

³⁾ Κατὰ τὸν *J. A. Buchon* (*La Grèce continentale et la Morée*. Ἐν Παρισίῳς 1843, σελ. 412) ὁ μετ' ἀνθεμίων σταυρὸς οὗτος εἶναι: la croix ancrée de Champagne.

⁴⁾ Πρβλ. *Κ. Γ. Ζησίον*, Σύμμικτα, σελ. 3 κ. ε. *Νίκων Ἀ. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 101.

διάφορα ἀφιερώματα διὰ τὰς ἐκκλησίας αὐτῆς· πολλοὶ δὲ καὶ ἐκ τῆς ξένης—συνήθως κατ' εὐχὴν—ἔσπενδον εἴτε διὰ χρημάτων εἴτε δι' ἀντικειμένων νὰ συντελέσωσιν εἰς τὸν ἀνακαινισμὸν καὶ ἐξωραϊσμὸν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς πατρίδος. Πολυτίμους εἰδήσεις περὶ τοῦ ἀναδημοουργικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν περιόδον 1690—1710 συνετελέσθη σχετικῶς πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Μονεμβασίας, ὀφείλομεν εἰς φιλοστορικὸν τέκνον αὐτῆς, τὸν *Γεώργιον-Κυριάκον Κοσμάκη* (1770—1863), ὁ ὁποῖος πρὸ μὲν τῆς Ἐπαναστάσεως ὑπῆρξε ἡγερενδάριος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου, κατ' αὐτὴν δὲ καὶ μετ' αὐτὴν φιλοτίμως ὑπηρέτησε καὶ τὴν μικρὰν καὶ τὴν μεγάλην αὐτοῦ Πατρίδα¹⁾.

Κατὰ τὸ 1903, ὅτε χάριν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ἐπεσκέφθην τὸ πρῶτον τὴν Μονεμβασίαν, ἠτύχησα νὰ ἐξετάσω κατὰ παραχώρησιν σεβαστοῦ γέροντος, τοῦ ἤδη μακαρίτου Μιχαὴλ Κοσμάκη, υἱοῦ τοῦ προμνημονευθέντος Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη, δύο ὁγκώδη—κατὰ μέγα μέρος ἰδιόγραφα—κατάστιχα αὐτοῦ. Ἀμφότερα περιέχουσι κυρίως ἀναγραφάς, σχετικὰς πρὸς τὸ ἴδιον ἐμπορικὸν κατάστημα καὶ τὴν καθ' ὅλου οἰκονομικὴν ζωὴν τοῦ Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη. Καὶ τὸ μὲν ἀρχαιότερον κατάστιχον ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1798 καὶ φθάνει μέχρι τοῦ 1818, τὸ δὲ νεώτερον εἶναι ἐν μέρει ἀντίγραφον τοῦ παλαιότερου καταστίχου, γενόμενον κατὰ τὸ ἔτος 1821, βραχὺ πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἐπαναστάσεως. Καὶ τὸ μὲν νεώτερον κατάστιχον περιέχει καὶ ἄλλα καὶ ἀναγραφὴν τῶν σώων ἢ κατεστραμμένων ἐκκλησιῶν τῆς Μονεμβασίας, καταρτισθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη²⁾, ἐν δὲ τῷ ἀρχαιότερῳ καταστίχῳ συγκατέλεξεν οὗτος μετ' ἐμπορικῶν λογαριασμῶν καὶ δοσοληψιῶν καὶ πολλὰ σημειώματα, σχετιζόμενα τοπικῶς οὐχὶ μόνον πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ πατρίδα, ἀλλὰ καὶ τὴν καθ' ὅλου Ἀνατολήν, ἀναγράφοντα δὲ ποικίλα ἄξια μνήμης γεγονότα, θανάτους ἐπισήμων προσώπων, θεομηνίας, λιμούς, πολεμικὰς πράξεις κλ., κλ., κλ. Οὐδὲ ἀναγράφει ὁ Γεώργιος-Κυριάκος Κοσμάκης ἐν τῷ ἀρχαιότερῳ αὐτοῦ καταστίχῳ μόνον γεγονότα, ὧν ὑπῆρξε σύγχρονος, ἀλλ' ἐκ παντοίων χειρογράφων καὶ ἐντύπων πηγῶν ἀντλῶν ἀποταμιεῖ ἐν αὐτῷ καὶ γεγονότα, ὧν κατὰ αἰῶνας ὑπῆρξε νεώτερος. Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν Γεώργιον-Κυριάκον Κοσμάκη συνεχιστὴν τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ Δικινίων, ὧν τὰ τόσον σπουδαῖα διὰ τὴν Μονεμβασίαν καὶ τὴν καθ' ὅλου Ἑλλάδα ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 220 κώδικι τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου σημειώματα κατ' ἐπανάληψιν ἐμνημονεύσαμεν³⁾· ἄλλως τε ἐκεῖνος, ἐπὶ μέρους τοῦλάχιστον, εἶχεν ἐμμέσως ὑπ' ὄψει τὰ σημειώματα τούτων.

¹⁾ Πρβλ. *Νίκον Ἀ. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 101 κ. ἑ., 150 ὑποσημ. 1.

²⁾ Πρβλ. *Νίκον Ἀ. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 101 κ. ἑ.

³⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 39 κ. ἑ., 45 κ. ἑ., 64 κ. ἑ., 67 κ. ἑ., κατωτέρω, σελ. 75.

Ἐκ τῶν σημειωμάτων τοῦ Γεωργίου-Κυριακού Κοσμάκη σπουδαιότατον διὰ τὰ προκείμενα ἡμῖν ἐνταῦθα ζητήματα εἶναι τὸ ἑξῆς:

1700: σεπτ. 16: ἦρθε εἰς τὴν μητροπόλιν ὁ καινούριος ἐλκόμενος ἀπὸ τοὺς Κορφοὺς | ἀφιέρωμα τοῦ ντετόρου Ἄδρεά Λιτσίνιου· | ἡ πρώτη λειτουργία 17: σεπτ. | χω[ροστατούντων] ¹⁾ τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου | Γρηγορίου καὶ Νικοδήμου Ἑλους.

Οὐδεμία ἀμφιβολία χωρεῖ, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς φορητῆς ἐκείνης εἰκόνας τοῦ Ἑλκομένου, ἡ ὁποία καὶ σήμερον ἀποτελεῖ τὸ κυριώτατον καλλίστευμα τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τῆς Μονεμβασίας. Ἐν τῷ ἀνωτέρω ἔξαιρέτως διαφωτιστικῷ σημειώματι ἡ εἰκὼν αὕτη καλεῖται καινούριος [=καινουργίης, νέος] Ἑλκόμενος πρὸς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τῆς παλαιότερας ἐκείνης εἰκόνας τοῦ αὐτοῦ θέματος, ἡ ὁποία εἶχε ἀντικαταστήσει ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἑλκομένου τῆς Μονεμβασίας τὸ ὑπὸ τοῦ αὐτοκρ. Ἰσαακίου Ἀγγέλου ἐκεῖθεν ἀπαχθὲν περίφημον παλλάδιον αὐτῆς (πρὸβλ. ἀνωτέρω, σελ. 66). Ἡ εἰκὼν ἔφθασεν εἰς Μονεμβασίαν—κατὰ τὸ σημείωμα—τῇ 16 Σεπτ. 1700, τῇ δ' ἐπομένη ἐγένετο ἡ ἐπίσημος καθιέρωσις αὐτῆς ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἑλκομένου διὰ λειτουργικῶν πράξεων, καθ' ἃς ἐχοροστάτησεν ὁ παναγιώτατος ²⁾ μητροπολίτης Μονεμβασίας Γρηγόριος ³⁾ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἑλους Νικόδημος· οὗτος Βαβατηνῆς ἢ Βαβατινὸς τὸ ἐπώνυμον, ἐκ Λεβαδείας καταγόμενος, πρόην τυπογραφικὸς διορθωτῆς ἐν Βενετίᾳ, διδάσκαλος ἐν Ἀθήναις καὶ Πάτραις, μετὰ πολλὰς περιπετείας, μόλις πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν, τῇ 1 Σεπτ. 1700, εἶχε ψηφισθῆ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἑλκομένου ἐπίσκοπος Ἑλους ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Μονεμβασίας καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἀρχιερέων ⁴⁾. Γνωστὴ προσωπικότης εἶναι ὁ Ἀνδρέας Δικίνιος (Λιτσίνιος διὰ τὸν ἐπικρατοῦντα ἐν Μονεμβασίᾳ τσιτακισμὸν ⁵⁾), ἀλλὰ καὶ τὴν ἰταλικὴν προφορὰν τοῦ ὀνόμα-

¹⁾ Τὰ ἐν [] ἑλλείπουσι λόγῳ χάσματος τοῦ χάρτου.

²⁾ Περὶ τοῦ τίτλου τοῦ παναγιωτάτου, ὃν ἔφερον ὁ Μονεμβασίας (ιδὲ καὶ σελ. 67), πρὸβλ. Νίκων Ἀ. Βέην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 121 κ.έ. καὶ τὴν αὐτόθι σημειωμένην βιβλιογραφίαν (πρὸςθες εἰς αὐτὴν καὶ *Fr. (umont* ἐν *•Mélanges d'archéologie et d'histoire*», τόμ. ΙΕ', 1895, σελ. 290, ἀριθ. 130).

³⁾ Περὶ αὐτοῦ πρὸβλ. Νίκων Ἀ. Βέην, Ἐκφρασις κώδικος τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, σελ. 189 κ.έ., Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτην ἐν Ἑρωφ. Συνδέσμῳ», ἔτος ΙΑ', περίοδος Β', ἀριθ. 70, σελ. 14, ἀριθ. 71, σελ. 15, Π. Γ. Ζερόλεντην, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἑλλην. ἐκκλησία ἐπὶ Ἑνετῶν, ἐν Ἑρμουπόλει Ἰούρου 1921, σελ. 29. Ἀθηναγόραν Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 23.

⁴⁾ Πρὸβλ. ἐπὶ τοῦ παρόντος Νίκων Ἀ. Βέην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 187 κ.έ. Π. Γ. Ζερόλεντην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 30.—Περὶ τοῦ Νικοδήμου Ἑλους θέλω διαλάβει ἄλλαχού διεξοδικῶς.

⁵⁾ Πρὸβλ. Νίκων Ἀ. Βέην, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 149 κ.έ.

τος), ὁ κατὰ τὸ σημεῖωμα ἀφιερωτῆς τοῦ *καινούριου* Ἐλκομένου εἰς τὸν ὁμώνυμον ναὸν τῆς Μονεμβασίας. Ἐνῆκεν οὗτος εἰς ἀρχαῖον, ἐπίσημον, φιλοπάτριδα καὶ φιλόστορα τῆς πόλεως ταύτης οἶκον, πρὸς τὸν ὁποῖον συνδέεται ἀσφαλῶς μὲν ὁ πολύτιμος κώδιξ ὑπ' ἀριθ. 220 τῆς Ἱεροσολιτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου,¹⁾ πιθανώτατα δὲ—ὡς πιστεύω—καὶ ἡ συμπλήσις τοῦ λεγομένου Χρονικοῦ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας» καὶ ἡ σύνταξις τοῦ «Βραχέος Χρονικοῦ», τοῦ συνεκδομένου τῆ ἱστορία τοῦ Δούκα ἐν τῇ Βυζαντίδι τῆς Βόννης²⁾. Καὶ τὸ μὲν πραγματικὸν ὄνομα τοῦ Μονεμβασιωτικοῦ οἴκου τούτου ἦτο *Λιχίνας*³⁾, ἀλλ' οἱ λόγοι φορεῖς αὐτοῦ μετέτρεψαν τοῦτο κατ' ἀρχαῖσμον εἰς *Λικίνιος*, ἵνα οὕτω καταστῶσιν ὁμώνυμοι τοῦ περιφήμου Ρωμαϊκοῦ γένους. Ἐκ τῆς Μονεμβασίας διεσπάρησαν τινὲς τῶν Λικινίων, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πατρίδος αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1540, καὶ ἀλλαχοῦ καὶ εἰς Κρήτην⁴⁾ καὶ Κέρκυραν· ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ νήσῳ ἐγεννήθη, ὡς φαίνεται, καὶ ὁ ἀφιερωτῆς τοῦ *καινούριου* Ἐλκομένου, ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος⁵⁾. Τοῦλάχιστον ὁ Γεώργιος Ζαβίρας⁶⁾ καὶ ἄλλοι τινὲς⁷⁾ λέγουσιν

¹⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 73.

²⁾ Πρβλ. *Νίκων Ἀ. Βέην*. Τὸ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας» Χρονικόν, αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ἱστορικὴ αὐτοῦ σημαντικότης, σελ. 102 καὶ ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἀκρίτα», τόμ. Α' (1904) σελ. 61.

³⁾ Ἐν τοῖς σημειώμασι τοῦ ὑπ' ἀριθ. 220 κώδικος τῆς Ἱεροσολιτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου ἀπαντᾷ παρὰ τὸν τύπον: *Λικίνιος* καὶ ὁ δημῶδης, ὁ πραγματικὸς τύπος τοῦ ἐπωνύμου *Λιχίνας* κατὰ τὰς ἀναγνώσεις τοῦ *Σ. Π. Λάμπρον*, Ἱστορικά μελετήματα, σελ. 120 κ. ἐ. (πρβλ. καὶ τὴν ἀμέσως κατωτέρω ὑποσημείωσιν).—*Λιχίνας*=*Λειχίνας*, ὁ ἄλλως *λειχηνιάρης*, ὁ πάσχων ἐκ λειχίνων, τῆς γνωστῆς δερματικῆς ἐκθύσεως.

⁴⁾ Ἐν τοῖς σημειώμασι τοῦ ὑπ' ἀριθ. 220 κώδικος τῆς Ἱεροσολιτικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου μνημονεύεται ὁ Νικόλαος ἱερεὺς ὁ *Λιχίνας*, ὁ οἰκονόμος Χανίων, ἀποθανὼν τῷ 1571. Πρβλ. *Σ. Π. Λάμπρον*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 121. Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 8 κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐν Ῥώμῃ Ἑλλην. Γυμνασίου ἔχει προσαρτηθῆ φύλλον μικροῦ σχήματος, ἐφ' οὗ ἔχουσι γραφῆ δύο ἐπιγράμματα τοῦ «Νικολάου ἱερέως τοῦ Λικινίου τοῦ ἐκ Μονεμβασίας». Ἐκ τούτων τὸ μὲν ἀναφέρεται «εἰς τὸν «σοφώτατον διδάσκαλον κῆρ Ἰωάννην τὸν Ζαίτην», «τὸ κῆδος τῆς Κυδωνίας καὶ πάσης νήσου [Κρήτης]», τὸ δὲ εἰς τὸν «κῆρκα [Κυδωνίας] Μιχαὴλ Βοτανειάτην» (πρβλ. *Σ. Π. Λάμπρον*, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. Ι', 1913, σελ. 16 κ. ἐ.). Εἶναι προφανές. ὅτι ὁ Νικόλαος ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος Χανίων, περὶ οὗ λέγει ὁ ὑπ' ἀριθ. 220 Κουτλουμουσιανὸς κώδιξ, καὶ ὁ ὁμώνυμος ἱερεὺς καὶ συντάκτης τῶν προμνημονευθέντων ἐπιγραμμάτων εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

⁵⁾ Περὶ αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν Λικινίων (ἰδὲ εἰδήσεις καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ *Σ. Π. Λάμπρον*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 120 κ. ἐ., *Κ. Γ. Ζησίον*, Σύμμικτα, σελ. 7 κ. ἐ., *Νίκων Ἀ. Βέην*, Τὸ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν», σελ. 99 κ. ἐ., καὶ Γερασίου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 127, 149. Τοῦ ἱατροῦ Ἄνδρέου Λικινίου ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα κατάλοιπα ἀπαντῶσιν ἐν διαφόροις κώδιξι, σχετικὰ δὲ πρὸς αὐτὸν καὶ ἐν κώδιξι τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Σινᾶ (πρβλ. καὶ κατωτέρω, σελ. 76 κ. ἐ.).

⁶⁾ Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλλην. Θέατρον, ἐκδ. Γ. Π. Κρέμμον, ἐν Ἀθήναις 1872, σελ. 414.

⁷⁾ Πρβλ. *Κ. Ν. Σάβαν*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σελ. 443, πρβλ. ἀφ' ἐτέρου σελ.

αὐτὸν Κερκυραῖον, ἀποβλέποντες εἰς τὴν γέννησιν καὶ οὐχὶ εἰς τὴν κα-
ταγωγὴν τοῦ ἀνδρός, ἡ ὁποία ἀναντιρρήτως ἦτο ἐκ Μονεμβασίας. Ὅπως-
δήποτε ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος ἐσπούδασεν ἐν Ἰταλίᾳ, ἀνηγορεύθη δὲ ὑπὸ
τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παταβίου διδάκτωρ τῆς ἰατρικῆς, τὴν ὁποίαν
μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας ἤσκησε μάλιστα ἐν τῇ αὐτῇ τῶν ἡγεμόνων τῆς
Μολδαβίας Καντεμιρ¹⁾ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου διέτριβεν εἰσέτι
κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ 1691²⁾. Διὰ τῶν ἰατρικῶν αὐτοῦ πρὸς τοῖς ἄλ-
λοις ἐθεράπευσεν ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος καὶ τὸν σουλτάνον Ἀχμέτ Γ' ³⁾,
προσβληθέντ' αὖθις ἐξ εὐλογίας ἐν τῷ ἀνακτόρῳ τοῦ Καραγάτζ, πρὸς
τὸ μέρος τοῦ Χάσκιοϊ, καὶ κινδυνεύσαντα ν' ἀποθάνῃ παρὰ τὰς θεραπείας
ἄλλων ἰατρῶν. Ὁ προμνημονευθεὶς σουλτάνος ἀντήμειψε μεγαλοπρεπῶς
τὸν Ἄνδρέαν Λικίνιον καὶ ἀπέλυσεν ὑπὲρ αὐτοῦ χατισερίφιον, καθ' ὃ
οὐδεὶς ἐν ταῖς χώραις τοῦ σουλτάνου ἐπετρέπετο νὰ βλάψῃ πως τὸν σω-
τῆρα τούτου ἱατροῦ⁴⁾. Οὕτω ἐγένετο ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος ὡς ἱατρὸς

419. ὅπου ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν φοιτητικῶν μητρώων τοῦ Πανεπι-
στημίου τοῦ Παταβίου ἀναγράφεται ὡς Μονεμβασίτης. Οἱ δύο χρονογράφοι τοῦ Πανε-
πιστημίου τοῦ Παταβίου, *Nicolaus Comnenus Papadopulus* (*Historia Gymnasij*
Patavini, ἐν Βενετίᾳ 1726) καὶ *Jac. Facciolati* (*Fasti Gymnasii Patavini*, ἐν Πα-
ταβίῳ 1757) οὐδεμίαν εἶδησιν παρέχουσι περὶ τοῦ Ἄνδρέου Λικίνιου. Προφανῶς ὁ Κ.
Σάθας μνημονεύων τὸν Ἄνδρέαν Λικίνιον ὡς Κερκυραῖον ἔχει ὑπ' ὄψει τοῦ τὸν Γεώργ-
γιον Ζαβίραν, ἐνθ' ἀνωτέρω. Καὶ ὁ Σ. Π. Λάμπρος, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 122, ὑποσημ.
1, καὶ ὁ Κ. Γ. Ζησίον, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 7, ὑποσημ. δ, δὲν ἀποκλείουσι τὴν περι-
πτωσιν, ὅτι ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος ἐγεννήθη ἐν Κερκύρᾳ.

¹⁾ Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, τὴν ὁποίαν ὁ Δ. Καντεμιρ συνέγραψε,
τάσσει οὗτος τὸν Ἄνδρέαν Λικίνιον εἰς τοὺς συγχρόνους τοῦ λογίου Ἑλληνας (ιδεὶ τὴν
γερμανικὴν ἐκδ. τῆς προμνημονευθείσης Ἱστορίας, σελ. 144, τῆς γαλλικῆς ἐκδ. ὑπὸ *De*
Joncquieres, τόμ. Β', σελ. 40). Ἐπίσης τὸν Ἄνδρέαν Λικίνιον ἀναφέρει μεταξὺ τῶν
λογίων Ἑλλήνων καὶ ὁ *Aθ. Κομνηνός Ὑψηλάντης* πρβλ. *A. Papadopulos-Kerameus*,
Texte grecești privitoare la istoria românească [= *Eud. Hurmuzaki, Documente*
privitoare la Istoria Românilor, τόμ. II'], ἐν Βουκουρεστίῳ 1909, σελ. θ). Πρβλ.
καὶ κατωτέρω, σελ. 77, ὑποσημ. 3.

²⁾ Τότε ἀπελύθη τὸ ὑπὲρ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχο-
λῆς συνοδικῶν σιγίλλιον τοῦ οἴκου. πατριάρχου Καλλινίκου τοῦ Ἀχαρνᾶνος, τὸ
ὁποῖον συνυπέγραψε καὶ ὁ « Λ ι κ ί ν ι ο ς ἀ κ έ σ τ ω ρ ». Ἄ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου,
Τὰ μετὰ τὴν Ἄλυσιν, ἐκδ. *Γερμανοῦ Ἀφθονίδου*, ἐν Κων/πόλει 1870, σελ. 208. Περὶ
δὲ τῆς διαμονῆς τοῦ Ἄνδρέου Λικίνιου ἐν Ἰασίῳ τῆς Μολδαβίας πρβλ. κατωτέρω,
σελ. 77 κ. ε.

³⁾ Τινὲς δέχονται, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ Β' (1691—1695), ἀλλ'
ἀσφαλῶς πρόκειται, ὡς ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, περὶ τοῦ Ἀχμέτ Γ' (1703—1730), πι-
θανώτατα πρὸ τῆς ἀνόδου αὐτοῦ εἰς τὸν θρόνον.

⁴⁾ *N. Jorga, Cronica Expediției Turcilor în Morea 1715 atribuită lui Con-*
stantin Diichiti. — Chronique de l'expédition des Turcs en Morée 1715 attri-
buee à Constantin Dioikètès. Ἐν Βουκουρεστίῳ 1913, παραγρ. 129. — Πρβλ. καὶ
Σ. Π. Λάμπρος, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. ΙΑ' (1914[1914]) σελ. 208.

περίφημος ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ παρὰ τοῖς ἡμετέροις καὶ παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς, ὡς τονίζει καὶ ὁ Γεώργιος Ζαβίρας ¹⁾). Ἐντεῦθεν ἐν τῷ ἀνωτέρω σημειώματι περὶ τοῦ καινοῦ ὄριου Ἐλκομένου ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος καλεῖται *νιετόρος* ²⁾, ὅπως ὁ αὐτὸς ἀλλαχοῦ αὐτοτιτολοφορεῖται καὶ ὑπ' ἄλλων καλεῖται οὐχὶ μόνον *ιατροφιλόσοφος*, ἀλλὰ καὶ *ἀκέστωρ* καὶ *δόκτωρ ἀκεστορίας* ³⁾. Πλὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἀσθενῶν ἐθεράπευεν ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος καὶ τὴν στιχοπλοκίαν, ἀλλὰ λίαν εὐτελῶς ἐφ' ὅσον κρίνομεν ἐκ τῶν γνωστῶν εἰς ἡμᾶς προϊόντων τῆς ποιητικῆς αὐτοῦ τέχνης. Ὡς ἐλέγχεται ἐξ ἰδίων αὐτοῦ ἐπιστολῶν ⁴⁾, κατὰ τὰ ἔτη 1696/97 διέτρι-

¹⁾ Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ἔκδ. Γ. Π. Κρέμων, σελ. 415.

²⁾ Οὕτω καὶ νιοτόρος (ιταλιστὶ: dottore) = ὁ ἱατρός ἰδίᾳ ὁ ἐν Εὐρώπῃ σπουδασίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτοὺς καὶ σήμερον ἀκόμη.

³⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 76² καὶ τοὺς κατωτέρω, σελ. 78, στίχους πρὸς τούτους καὶ Κ. Γ. Ζησίον, Σύμμικτα, σελ. 8 (καὶ ἐν διαφόροις ἐπιστολαῖς τοῦ Ἀνδρέου Λικινίου προσαγορεύεται ἢ καὶ ὑπογράφεται οὗτος ἀκέστωρ ἰδὲ π. χ. «Ἐκκλησιαστικὴν Ἀλήθειαν», τόμ. Γ', 1883/4, σελ. 425, ὅπου ἐν ἀμοιβαίαις ἐπιστολαῖς Ἰωάννου Καρυοφύλλου καὶ Ἀνδρέου Λικινίου οὗτος ὑπ' ἐκείνου προσαγορεύεται «σοφολογιώτατος ἐν φιλοσόφοις καὶ ἀκέστοροισι»).

⁴⁾ Πρβλ. Κ. Γ. Ζησίον, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 8 (Πρόσθετες, ὅτι ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 418 κώδικι τοῦ ἐν Κων πόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου κεῖται Ἀνδρέου Λικινίου ἱατροῦ, «εἰς τὴν πανένδοξον καὶ εὐδαιμονεστάτην ἐκλογὴν παμφηφεῖ καὶ μετάρθεις τοῦ πρώην . . . Καισαρείας, νῦν δε . . . πατριάρχου . . . Ἱερουσαλήμ . . . Χρυσάνθου ἔλ ο γ ε ι ο ν [=ἐλεγεῖτον]». Ἀρχ.: Ἰνέσατε γηθοσύνης, μελίπνοοι καὶ μελίφρονι Μούσαι . . . Πρβλ. Ἀ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Δ', Ἐν Πετροπόλει 1899, σελ. 400 κ. ἐ.).

⁵⁾ Πρβλ. τὸν σήμερον ὑπὸ τοῦ κ. Ἰωάννου Δ. Ράλλη κατεχόμενον κώδικα αὐτογράφων ἐπιστολῶν λογίων Ἑλλήνων τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος κατὰ συλλογὴν τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχου Νικολάου Κριτίου. Ἐν τῷ κώδικι τούτῳ περιεσώθησαν τρεῖς αὐτόγραφοι ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀνδρέου Λικινίου ἀριθ. 106: «Ἀνδρέου Λικινίου ἱατροῦ δηλωτικὴ τοῦ εἰς Γιάσιον τῆς Μολδοβλαχίας κατευοδίου αὐτοῦ, καὶ φιλικὴ ἰδιοχείρου» (ἐκ Γιασίου 1696, Ἰουλίου 2). Ἀριθ. 107: «τοῦ αὐτοῦ ἀποκριτικὴ ἰδιοχείρου» (ἐκ Γιασίου 1697, μαρτίου 12). Ἀπευθύνονται ἀμφότεραι αἱ ἐπιστολαὶ αὗται πρὸς τὸν μέγαν χαρτοφύλακα Ράλλον Καρυοφύλλον. Ἀριθ. 155: «Ἀνδρέου Λικινίου ἱατροῦ ἀπολογητικὴ, ἰδιοχείρου» (ἐκ Γιασίου 1696, ὀκτωβρίου 27). Ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολὴ αὕτη πρὸς τὸν Κυζίκου Κύριλλον, τὸν καὶ πατριάρχην Κων/πόλεως χρηματίσαντα. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 107 ἐπιστολὴ φέρει καὶ τὴν διὰ βουλλοκηρίου ἐκτετυπωμένον σφραγίδα τοῦ Ἀνδρέου Λικινίου. Πρβλ. Σ. Π. Λάμπρον, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. Δ' (1907) σελ. 213, 216, 223. Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 65 κώδικι τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων περιεσώθησαν ἐπιστολαὶ Νικολάου Μαυροκορδάτου, βοεβόδα Μολδαβίας (υἱοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων), ἐν αἷς καὶ αἱ ἐξῆς: κθ' (φ. 67^α): «Ἀνδρέα τῷ Λικινίῳ, χαίρειν» (Ἀρχ.: Ἀσμένως καὶ ἡδέως ἐκομισάμην σου τὴν ἐπιστολήν. . .) λζ' (φ. 50^α τὸ β') «Ἀνδρέα τῷ Λικινίῳ, χαίρειν» (Ἀρχ.: Γυμνὴ φασιν ἡ ἀγάπη. . .). Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται εἶναι ἀχρόνιστοι Πρβλ. Σ. Π. Λάμπρον, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Γ' (1906) σελ. 450. Δὲν ἔχουσιν εἰς ἐτι ἐγγύτερον προσδιορισθῆ αἱ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 23 κώδικι τῶν Μηλεῶν πρὸς Ἀνδρ. Λικινίου ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου ὡς καὶ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 315 κώδικι τῆς Ἀγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Ἐσφιγμένου ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀνδρέου Λικινίου (πρβλ. κατάλογον τῶν Ἀγιορειτικῶν χειρογράφων ὑπὸ Σ. Π. Λάμπρον, τόμ. Α', σελ. 199).

βεν ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος ἐν Ἰασιῶ, τῷ δὲ 1700 θά εὐρίσκετο, φαίνεται, ἐν Κερκύρα, ὀπόθεν ἀπέστειλεν εἰς τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν πατρίδα τὸν καινούριον Ἐλκόμενον ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἐγκατεστάθη ἐν Μονεμβασίᾳ¹⁾, ἔνθα ἔκτισε μεγαλοπρεπῆ οἰκίαν²⁾ καὶ τὸν ἤδη εἰς δημοτικὸν σχολεῖον μεταβεβλημένον ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου³⁾. Ὑπὲρ τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ τούτου, ὁ ὁποῖος εἶναι τρουλλωτὸς βυζαντινοῦ ὄνθημοῦ, κεῖται ἔντετειχισμένη πλάξ, ἔχουσα γεγλυμένον δικέφαλον αἰτὸν καὶ κάτωθι τούτου καταλογάδην τὴν ἑξῆς ἔμμετρον ἐπιγραφὴν :

Ἰ Ἄνδρέας Λικίνιος, Μονεμβασίας
πατρίκιος δόκιμος τε ἀκεστορίας,
ναὸν ἀξιάγαστον ὄλον ἐκ βάρθρων
εἰς μνήμην ἀείδιον τῶν συμπολιτῶν
5 ἰδίᾳ ἔκτισε δαπάνῃ γηθοσύνης
καὶ Θεῶ προσέφερε νῦν χαρμοσύνης
ἐπ' ὀνόματι Νικολάου τοῦ θείου
ἐκ προπατορικοῦ ἰδίου κειμηλίου.
Χιλίῳ γοῦν ἑπτακοσιοσιτῷ τρίτῳ,
10 ἀπὸ Χριστοῦ ἔτει, πᾶς οὕτως νοεῖτω,
γεγονέναι τὰ δ' ἐγκαίρια θεῖα νέυσει,
ἅπασι δὲ τοῖς εὐσεβοῖς σὺν κήτῳ
ὁ παντοκράτωρ Θεὸς ἀντιβραβεύσει⁴⁾.

Ἐκ τῆς Μούσης αὐτοῦ τούτου τοῦ δόκτορος Ἄνδρέου Λικινίου προέρχονται — κατὰ πᾶσαν πιθανότητα — οἱ ἀνωτέρω στίχοι⁵⁾, ἐν οἷς οὗτος λέγεται πατρίκιος μᾶλλον λόγῳ καταγωγῆς ἕξ ἐπιφανοῦς οἴκου τῆς Μονεμβασίας ἢ κατ' ἀκολουθίαν τίτλου εὐγενείας, ἀπονεμηθέντος αὐτῷ ὑπὸ τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας⁶⁾. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω

¹⁾ Κατὰ τὸν Γεώργιον Ζαβίραν, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 456, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ἄνδρέου Λικινίου Μιχαὴλ Πρεδικάρης ἢ Περδικάρης, ὡς ἰατρός τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ Βενετοῦ στρατηγοῦ Σάλα «μετόκησε τὴν μητέρα καὶ τὸν θεῖον αὐτοῦ [Ἄνδρέαν] Λικίνιον ... εἰς τὴν Μονεμβασίαν».

²⁾ Πρβλ. Νίκον Α. Βέην, Γερασίμου Παγώνη Περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 149, καὶ κατωτέρω, σελ. 79, ὑποσημ. 1.

³⁾ Περὶ τούτου ἰδὲ πρὸ πάντων Κ. Γ. Ζησίον, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 5 κ. ἐ., *R. Traquair* ἐν «Annual of British School», τόμ. IB' (1905/6) σελ. 271 κ. ἐ. καὶ τοὺς σχετικoὺς πίνακας, Νίκον Α. Βέην, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 149.

⁴⁾ Οἱ στίχοι κείνται καὶ παρὰ Κ. Γ. Ζησίον, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 6-7, μετὰ τινων ἀμαρτάδων ἐν τῇ ἀντιγραφῇ τοῦ κειμένου καὶ τῇ μεταγραφῇ αὐτοῦ. — Ἐν τοῖς ἀνωτέρω στίχοις ἐνιαχοῦ παρατηρεῖται μίμησις ἰταλικῶν στιχουργικῶν τρόπων.

⁵⁾ Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν στίχων τούτων πρὸς μεμαρτυρημένα ἔμμετρα τοῦ Ἄνδρέου Λικινίου.

⁶⁾ Ἐν τούτοις κατὰ τὸν Γεώργιον Ζαβίραν, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 415: «εἰς τὴν Μονεμβασίαν ἔλαβε παρὰ τῆς Ἀριστοκρατίας τῶν Ἑνετῶν τὴν ἀξίαν τοῦ κόμητος».

ἐπιγραφὴν τὰ ἐγκαίρια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐγένοντο τῷ 1703, ἀλλ' ἢ καθ' ὅλον ἀνέγερσις αὐτοῦ θὰ ἤρχισε κατὰ τινὰς μῆνας προηγουμένως, ἴσως οὐχὶ βραδύτερον τῆς καθιερώσεως τοῦ καινούριου Ἐλκομένου ἐν Μονεμβασίᾳ. Φαντάζομαι, ὅτι ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος, ἐκπληρῶν εὐχὴν, συγχρόνως ἔθεσεν εἰς ἐνέργειαν τὰ δύο θεάρεστα ἔργα, τοῦτο μὲν τὴν διὰ καινούριου Ἐλκομένου διακοσμήσασιν τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς πατρίδος του, τοῦτο δὲ τὴν αὐτόθι ἐκ βάθρων ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου «ἐκ προπατορικοῦ ἰδίου κειμηλίου»¹⁾. Βασιζόμενοι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ προειρημένου ναοῦ (ἀνωτέρω, σελ. 78) δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι κατὰ τὰ ἐγκαίρια τούτου, ἦτοι τῷ 1703, εἶχεν ἤδη ὁ ἱατρὸς Ἄνδρέας Λικίνιος ἐγκατασταθῆ μονίμως²⁾ ἐν Μονεμβασίᾳ· ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν τὸ παραδιδόμενον ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα³⁾, ὅτι ἐκεῖνος τὸ πρῶτον τῷ 1714 μετέβη εἰς τὴν πατρίδα του· ἐν τῇ πραγματικότητι ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος, ὡς ἐξάγω ἐκ τῶν σημειωμάτων τοῦ Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη, εὗρίσκετο ἤδη ἐν Μονεμβασίᾳ κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1711.

Ὁ Ἐλκόμενος, ἦτοι ἡ παριστώσα τὸ θέμα τοῦτο εἰκὼν, ἡ ὁποία ἐκ προσφορᾶς τοῦ ἱατροῦ Ἄνδρέα Λικινίου καθιερώθη τῇ 17 Σεπτ. 1700 ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τῆς Μονεμβασίας, δὲν ὑπῆρξε τότε καινούργιος μόνον διὰ τὸν ναὸν τοῦτον, ἀλλὰ καὶ καθ' ἑαυτὸν ἔννοῶ ὀλίγον πρὸ τῆς χρονίας αὐτῆς εἶχε φιλοτεχνηθῆ. Πράγματι ὁ μετ' ἐπιστήμης φυλοκρινῶν τὸ καὶ σήμερον ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ ἐναποκειμένον ἀφιέρωμα τοῦ Ἄνδρέου Λικινίου θέλει θέσει αὐτὸ — ἐπὶ τῇ βάσει εἰκονογραφικῶν καὶ τεχνικῶν κριτηρίων — εἰς τὸν ΙΖ' τελευτῶντα αἰῶνα.

¹⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 78, τῆς ἐμμέτρου ἐπιγραφῆς στίχ. 8. Ἐνταῦθα ἡ λέξις κειμήλιον δὲν σημαίνει, ὡς νομίζω, θησαυρόν, περιουσίαν, ἀλλὰ κείται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἤδη ἐννοίᾳ = ἀκίνητον κτήμα (πρβλ. π. χ. Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης παρεμβολὰς εἰς Ὅδυσ. Β 75 καὶ Δ 600). Ὁ σιχοπλόκος θέλει νὰ δηλώσῃ, ὅτι ὁ κτίτωρ τοῦ ναοῦ προσέφερεν αὐτὸν τῷ Θεῷ κείμενον ἐπὶ οἰκοπέδου, τὸ ὁποῖον πατρόθεν εἶχε. Πράγματι τὸ μέγαρον τοῦ ἱατροῦ Ἄνδρέου Λικινίου ἐν Μονεμβασίᾳ ἔκειτο πλησίον (πρὸς Δ.) τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθέντος ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Φαίνεται, ὅτι ἡ περὶ αὐτὸν γῆ ἐν μεγάλῃ, ὅπως δὴποτε, ἀκτίνι ἀνήκεν εἰς τοὺς Λικίνιους. Ὅτι διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ κατέβαλεν ὁ Ἄνδρέας Λικίνιος ἐξ ἰδίων τὴν δαπάνην λέγεται ἐν στίχ. 5 τῆς ἐπιγραφῆς· ἐν στίχ. 8 προστίθεται, ὅτι ὁ αὐτὸς προσέφερε καὶ πατρογονικὸν οἰκοπέδον διὰ τὸν αὐτὸν ναόν. Κατὰ τὸν χῶρον τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐν Μονεμβασίᾳ, τοῦ κτίσματος τοῦ Ἄνδρέου Λικινίου, ἔκειτο ἀρχαιότερος ναὸς τοῦ αὐτοῦ ἁγίου, ἀνήκων εἰς τοὺς προγόνους ἐκείνου. Τοῦτο μαρτυροῦσι καὶ τὰ σημειώματα τοῦ Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη, ἐν οἷς ἀναφέρονται δύο ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου 1) «εἰς τοῦ Λιτζίνιου τό ὀσπήτιον», 2) «στά ὀσπίτια τοῦ Λικίνιου ὁποῦ εἶχε ὁ Τζελεπάγας».

²⁾ Ὡς θέλει — φαίνεται — ὁ Κ. Γ. Ζησίου, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 7, ὑποσημ. 5.

³⁾ Ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 415 (πρβλ. καὶ Κ. Γ. Ζησίου, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 7, ὑποσημ. 5).

Διὰ τοιαύτην χρονολόγησιν λαλοῦσι καὶ παλαιογραφικαὶ ἐνδείξεις, ἥτοι οἱ χαρακτήρες τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ μνημείου: Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ Ἐλ-κόμενος (πρβλ. παρένθετον πίνακα Γ')¹⁾. Εἶναι δὲ ἡ ἐπιγραφή αὕτη — παρὰ τὰ ἄλλως πως διατυπωθέντα — σύγχρονος τῆς καθ' ὄλου εἰκό-νος, οὔτε μεταγενεστέρα προσθήκη οὔτε διασκευὴ ἀρχαιοτέρας ἐπιγρα-φῆς. Κατὰ τὰ προεκτεθειμένα θροῦλλος εἶναι τὸ λεγόμενον, ὅτι ἡ σήμε-ρον ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῶ τῆς Μονεμβασίας ἐναποκειμένη εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου εἶναι μνημεῖον βυζαντινῶν χρόνων. Τὸ μνημεῖον τοῦτο οὔτε κὰν συνεχίζει καθ' ὄλου τὴν γνησίαν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἐκ πρώτης ὄψεως παρουσιάζει ἔκδηλα τὰ γνωρίσματα τῆς Ἐπιτανησιακῆς εἰκονο-γραφικῆς σχολῆς ἐκείνης,²⁾ ἡ ὁποία συνδυάζει — πολλάκις θαυμασίως — βυζαντινοὺς ὄψιμοὺς μετὰ τῶν τῆς ἰταλικῆς (ἰδίᾳ βενετικῆς) τέχνης. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι τοιαύτη τέχνη ἤνθησεν ἤδη προηγουμένως ἐν Κρήτῃ³⁾ καὶ ὅτι κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνα καὶ Κρήτες ἀγιογράφοι ἐθεράπευσαν ἐν Ἐπιτανήσῳ τὴν βυζαντινοῖταλικὴν τέχνην, συνεχίζοντες καὶ ἐν τῇ ξένη καλλιτεχνικᾷ παραδόσει τῆς ἰδίας αὐτῶν νήσου. Τῆς βυζαντινοῖταλικῆς ἀγιογραφίας περιεσώθησαν πλεῖστα μνημεῖα ἐν Ζακύνθῳ καὶ Κερκύρα, ὀλιγότερα ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ ταῖς λοιπαῖς νήσοις τοῦ Ἰονίου⁴⁾. Ἄρι-στοι γινώσκται τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων ἠθέλησαν τὰ ξένα πρὸς τὴν γνησίαν βυζαντινὴν παράδοσιν στοιχεῖα, ἅτινα παρατηροῦνται ἐν τῷ ση-μερινῷ Ἐλκομένῳ τῆς Μονεμβασίας, τῷ ἀφιερῶματι τοῦ ἱατροῦ Ἀνδρέου

¹⁾ Ἡ ἐπιγραφή ἐκδεδομένη πανομοιότυπος καὶ ὑπὸ Κ. Γ. Ζησίου ἐν τῇ «Βυζαν-τιδι», τόμ. Α' (1909) σελ. 114, ἀριθ. 1.

²⁾ Ὁ J. A. Buchon (La Grèce continentale et la Morée, σελ. 412 κ. ἐ.) δέ-χεται τὴν εἰκόνα τοῦ Ἐλκομένου ἔργον βυζαντινοῦ ὄψιμοῦ, ἐκτελεσθὲν ὑπὸ Βενετοῦ ζωγράφου. Ἡ ἐνδυμασία τοῦ Ἐλκομένου κατὰ τὸν Buchon εἶναι: «une sorte de pélerine vénitienne du quinzième siècle, ouverte sur la poitrine». Βενετικῆς τε-χνοτροπίας καὶ καταγωγῆς θεωρεῖ τὴν σημερινὴν εἰκόνα τοῦ Ἐλκομένου ὁ W. Miller, The Latins in the Levant, σελ. 23, ὑπόσημ. 1 (ἑλλην. διασκευὴ ὑπὸ Σ. Π. Λάμπρου, τόμ. Α', σελ. 40, ὑπόσημ. 1).

³⁾ Περὶ τῆς Κρητικῆς εἰκονογραφικῆς σχολῆς, τῆς βυζαντινοῖταλικῆς, ἰδὲ πρὸ πάντων G. Cerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta. τόμ. Β', ἐν Βενετίῳ 1908, καὶ G. Millet, Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile, σελ. 655 κ. ἐ.

⁴⁾ Περὶ τῶν ἐν Ἐπιτανήσῳ βυζαντινοῖταλικῶν ἀγιογραφικῶν μνημείων ὑπάρχει διεξοδικὴ βιβλιογραφία, ἐξ ἧς μνημονευτέα ἐνταῦθα: Γερ. Μανρωγιάννη, Βυζαντινὴ τέχνη καὶ βυζαντινοὶ καλλιτέχναι, [ἀνωτ. σελ. 45 ὑποσ.] (πρβλ. τοῦ αὐτοῦ δημοσιεύματα ἐν τῷ Ἀττικῷ Ἡμερολογίῳ τοῦ 1866, σελ. 107 κ. ἐ., καὶ ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ Σκόκου τοῦ 1894, σελ. 50 κ. ἐ.). Κ. Γ. Ζησίου, «Κεφαλληνίας Χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες» ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἀρμονία», τόμ. Α' (1900) σελ. 222-247. Ἡ. Τοιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ σύμμεικτα, ἐν Ἀθήναις 1904, σποράδην. Σπ. Λε-Βιάζη, Α. Ζώνη, Δ. Πελεκάση διάφορα ἄρθρα ἐν τῇ σειρᾷ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ περιοδικοῦ «Πινακοθήκη». Ν. Α. Καλογεροπούλου, «Ἐκ τοῦ καταλόγου βυζαντινῶν ζωγράφων», ἐν τῷ πανηγυρικῷ τόμῳ ἐπὶ τῇ ἑβδομη-κονταπενταετηρίδι τῆς Ῥιζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, ἐν Ἀθήναις 1920, σελ. 251-271, τοῦ αὐτοῦ, Μεταβυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ τέχνη, ἐν Ἀθήναις 1927.

Ἡ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ τῆς Μονεμβασίας
ἐναποκειμένη εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου.

Ἡ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ τῆς Μονεμβασίας
ἐναποκεμένη εἰκὼν τῆς Παναγίας.

Λικινίου, — ἠθέλησαν τὰ στοιχεῖα ταῦτα νὰ ἐρμηνεύσωσιν ὡς ὀφειλό-
 μενα εἰς μεταγενεστέραν ἐπεξεργασίαν τῆς εἰκόνης ¹⁾· προέβησαν δέ τι-
 νες μέχρι τοῦ σημείου νὰ πιστεύσωσιν, ὅτι ὑπὸ τὴν σημερινὴν εἰκόνα
 κρύπτεται ἄλλη πολὺ παλαιότερα· τὸσον μέγα ὑπῆρξε τὸ κράτος τοῦ
 θρόλλου, ὅτι ἡ σημερινὴ εἰκὼν τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας ἀνάγε-
 ται — οὔτως ἢ ἄλλως — εἰς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἄλλοι ἐν τῇ εἰκόνι
 ταύτῃ διέκριναν μόνον ἀμυδρὰς ἀναμνήσεις βυζαντινῆς τεχνοτροπίας,
 ὅπερ λίαν ὑπερβολικόν. Ὅπως δὴποτε ὁ Ἐλκόμενος τῆς Μονεμβασίας,
 τὸ ἀφιέρωμα τοῦ ἱατροῦ Ἀνδρέου Λικινίου, εἶναι ἐκ τῶν ἀρίστων βυ-
 ζαντινοῖταλικῶν ἀγιογραφικῶν πινάκων, τοὺς ὁποίους ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ
 σήμερον ἡ κυρίως Ἑλλάς. Κατὰ τοῦτο — ἰδὲ παρὲνθετον πίνακα Γ' —
 ὁ Χριστὸς παρίσταται ἄνευ συνοδείας τινός, ἄνευ σταυροῦ καὶ κλίμακος,
 ἀπολύτως μεμονωμένος ²⁾· φορεῖ τὴν πορφύραν τοῦ βασιλέως, ἀλλ' ἀντὶ
 σκῆπτρου κρατεῖ κάλαμον καὶ ἔχει τὰς χεῖρας δεδεμένας ὡς κατάδικος,
 ἐν ᾧ ὑπὸ τὸν στέφανον τοῦ μαρτυρίου κλίνει τὴν κεφαλὴν ὁ Θεάνθρω-
 πος. Τὸ ἔργον ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν δεικνύει προφανεῖς ἀντιθέσεις· τὸ
 διάγραμμα εἶναι ἔντεχρον, αἱ τοῦ σώματος ἀναλογίαι (πλὴν τῶν χειρῶν
 καὶ μάλιστα τῶν δακτύλων) καλαί, ἀλλὰ τὸ σῶμα μονονουχὶ ἀφανίζεται
 ὑπὸ τὰ ἐνδύματα. Εἶναι ἄλλως τε αἱ τοιαῦται ἀντιθέσεις ἐν τῇ ἀγιογρα-
 φίᾳ τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνων συνηθέστατον φαινόμενον. Ἀληθῶς
 θαυμαστῆς τέχνης εἶναι τοῦ Ἐλκομένου τὸ πρόσωπον ³⁾, ἐν ᾧ ὁ τεχνίτης
 κατώρθωσε ν' ἀποτυπώσῃ τὸ θεῖον μεγαλεῖον καὶ συγχρόνως τὸ ἀνθρώ-
 πινον πάθος· κατώρθωσε τοῦτο διὰ λαμπρῶν ἀποχρώσεων καὶ λεπτο-
 τάτων συνδυασμῶν ὡς πρὸς τὰς φωτοσκιάσεις, αἵτινες ἔν τινι μέτρῳ
 ὑπενθυμίζουσιν ἄριστα ἰταλικά ἀγιογραφήματα τοῦ ΙΣ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος.
 Ἄλλ' ἐν ᾧ ὁ χρωματισμὸς τοῦ προσώπου τοῦ Ἐλκομένου εἶναι ἔξοχος,
 τὰ χρώματα τῆς λοιπῆς εἰκόνης εἶναι ἄτονα καὶ ψυχρά· τοῦτο δέ, ὅπως
 διὰ τεχνητῆς ἀτεχνίας τονισθῆ ἔτι μᾶλλον τὸ πρόσωπον.

Κατὰ τὰ προειρημένα ὁ σημερινὸς Ἐλκόμενος τῆς Μονεμβασίας,
 τὸ ἀφιέρωμα τοῦ ἱατροῦ Ἀνδρέου Λικινίου, εἶναι ἔργον τῆς βυζαντι-
 νοῖταλικῆς σχολῆς τῆς Ἐπτανήσου· κατὰ δὲ τὸ σχετικὸν σημείωμα τοῦ
 Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη ⁴⁾ ἦλθεν εἰς Μονεμβασίαν ἐκ Κορφῶν,
 ἦτοι τῆς Κερκύρας. Ὅθεν δικαιούμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐν τῇ νήσῳ
 ταύτῃ, ὅπου εἶχον καταφύγει οἱ ἀμεσώτεροι πρόγονοι τοῦ ἱατροῦ Ἀν-
 δρέου Λικινίου καὶ εἶχεν ὡς φαίνεται· γεννηθῆ καὶ ὁ ἴδιος ⁵⁾, ἐφιλο-

¹⁾ Πρβλ. Κ. Ἐλευθερουδάκη, Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, τόμ. Ε', σελ. 246.

²⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 56 κ. ε.

³⁾ Πρβλ. Κ. Γ. Ζησίου ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἀρμονία», τόμ. Α' (1900) σελ. 225 κ. ε.

⁴⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 74.

⁵⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 75 κ. ε.

τεχνήθη καὶ τὸ σήμερον ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τῆς Μονεμβασίας φυλασσόμενον ἀφιέρωμα αὐτοῦ. Κατ' εἰκασίαν ἐπετροπέτο τις νὰ δεχθῆ, ὅτι ἡ παλαιότερα ἐκείνη εἰκὼν τοῦ Ἑλκομένου—ἥτις εἶχεν ἀντικαταστήσει ἐν τῷ ὁμωνύμῳ ναῷ τῆς Μονεμβασίας τὴν ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ αὐτοκρ. Ἰσαακίου Ἀγγέλου ἀπαχθεῖσαν παλαιότεραν εἰκόνα τοῦ αὐτοῦ θέματος—μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῆς πόλεως ἐκείνης (τῷ 1540) μετηνέχθη εἰς Κέρκυραν¹⁾. Τούτων πάντων ἀληθευόντων, τίθεται τὸ ζήτημα: ποία τις εἶναι ἡ εἰκονογραφικὴ σχέσις μεταξὺ τῶν δύο πινάκων τοῦ Ἑλκομένου, ἥτοι τοῦ ἐκ Μονεμβασίας εἰς Κέρκυραν μετενεχθέντος καὶ τοῦ ἐκ Κερκύρας εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ Ἀνδρέου Λικινίου ἀφιερωθέντος; Εἰκονογραφικῶς συγγενεὺε οὗτος μετ' ἐκείνου καὶ κατὰ πόσον;

Συμφώνως πρὸς τὰ προειρημένα (σελ. 72 κ. ἐ.), κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Βενετῶν τῷ 1690 ἀνακατάληψιν τῆς Μονεμβασίας ὁ μητροπολιτικὸς αὐτῆς ναὸς ἀνεκαινίσθη καὶ διεσκευάσθη καὶ κατ' ἄλλα καὶ ὡς πρὸς τὸ δρύφακτον (τέμπλον), τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον σφύζεται κατὰ χώραν. Εἶναι τὸ δρύφακτον τοῦτο ἀξιόλογον τόρνευμα, πάρισον ἐν πολλοῖς πρὸς ἄλλα ὁμογενῆ δρύφακτα Ἑπτανησιακῶν ναῶν, ἀναγόμενα εἰς τὸν ΙΖ' τελευτῶντα ἢ ΙΗ' ἀρχόμενον αἰῶνα²⁾, ἥτοι σύγχρονα περίπου πρὸς ἐκεῖνο τοῦ Μονεμβασιωτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἑλκομένου. Ἡ σημερινὴ διάταξις τῶν εἰκόνων, αἵτινες ἔχουσι τοποθετηθῆ ἐπὶ τοῦ δρυφακτου τοῦ ναοῦ τούτου, ἐν τοῖς κυρίοις αὐτῆς σημείοις παρέμενε προφανῶς ἡ αὐτὴ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος³⁾ δεξιὰ τοῦ τέμπλου ἔχει τοποθετηθῆ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἑλκομένου, ἐκατέρωθεν δὲ αὐτῆς εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου, σχηματιζομένου οὕτω—ἂν καὶ κατ' ἀπόστασιν—εἰδους Ἰεσοῦ τριμορφίου. Καὶ ἐθεωρήθησαν μὲν καὶ αἱ δύο ἐκατέρωθεν τοῦ Ἑλκομένου τοποθετημέναι εἰκόνες αἵται βυζαντινὰ ἔργα³⁾, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ἀνάγονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ἡ εἰκὼν τοῦ Προδρόμου, ἡ ὁποία δὲν εἶναι παντελῶς ἀπηλλαγμένη ἰταλικῶν ἐπιδράσεων, εἶναι κατὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἀναγινωσκομένην ἐπιγραφὴν ἔργον: Ν α τ α λ ί ο υ Ἀ ρ χ ρ ε ί ο υ, γνωστοῦ καὶ ἀκριβῶς

¹⁾ Πρὸβλ. ἀνωτέρω, σελ. 66.

²⁾ Πρὸβλ. *Κ. Γ. Ζησίον*, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 224.

³⁾ Πρὸβλ. π. χ. *Κ. Παπαμιχαλόπουλον*, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 58. Καὶ ὁ μακαρίτης *Γ. Λαμπάκης* θεώρει τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ Ἑλκομένου τοποθετημένας εἰκόνας τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου ἔργα καθαρῶς βυζαντινὰ ἀντιθέτως ὁ *J. A. Buchon*, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 412 κ. ἐ., χαρακτηρίζει τὰς εἰκόνας αὐτὰς βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ἀλλ' ἐκτελέσεις Βενετοῦ ζωγράφου· ὁ δὲ *W. Miller* (*The Latins in the Levant*, σελ. 23, ὑποσημ., ἑλλην. διασκευή ὑπὸ *Σ. Π. Λάμπρου*, τόμ. Α', σελ. 40, ὑποσημ.) μετὰ βεβαιότητος ἐκφράζεται περὶ τῆς βενετικῆς καταγωγῆς καὶ τεχνοτροπίας τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος εἰκόνων.

κεχροτισμένου άγιογράφου. Έν αὐτῷ τούτῳ τῷ ναῷ τοῦ Ἐλκομένου τῆς Μονεμβασίας ἐναπόκειται καὶ ἕτερα τοῦ αὐτοῦ άγιογράφου εἰκόν, ἐφ' ἧς ἀναγινώσκωμεν: Χεῖρ Ναταλίου ΑΨΗ=1708¹⁾. Ἦτο δὲ κληρικὸς ὁ άγιογράφος Νατάλιος, καταγόμενος εἴτε ἐξ αὐτῆς τῆς πόλεως Ἄργους εἴτε ἐκ τῆς περιοικίδος αὐτοῦ²⁾. Ὁθεν καὶ ἡ ἐπιφύλαξις³⁾, ἂν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῆς προμνημονευθείσης εἰκόνας τοῦ Προδρόμου τὴν μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Ναταλίου κειμένην δυσξύμβλητον λέξιν ὄντως πρέπει ν' ἀναγνώσωμεν: Ἀργεῖου, εἶναι ὄλως ἀδικοιολόγητος. Τὸ βαπτιστικὸν Νατάλιος (καὶ Ἀνατάλιος) ἦτο ἄλλοτε λίαν διαδεδομένον ἐν Ἀργολίδι καὶ Ναυπλία, ὅπου καὶ σήμερον σποράδην ἀπαντᾷ. Ἡ δὲ αὐτόθι διὰδοσις τοῦ βαπτιστικοῦ τούτου ἐρμηνεύεται ἐκ τῆς ὑπάρξεως ναοῦ παρὰ τὸ χωρίον Κατζίγκρη (τῆς Ναυπλίας), τιμωμένου ἐπ' ὀνόματι τῶν άγίων Ἀδριανοῦ καὶ Ναταλίας⁴⁾, καθ' ἣν ἐπλάσθη ἐν Ἀργολίδι καὶ Ναυπλία καὶ ἀρσενικὸν Νατάλιος (Ἀνατάλιος κατὰ τὸ Ἀνατάλια⁵⁾).

Διὰ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας, τὴν τοποθετημένην παρὰ τὸν Ἐλκομένον ἐπὶ τοῦ δρυφάκτου ἐν τῷ ὁμωνύμῳ ναῷ τῆς Μονεμβασίας, πρβλ. τὸν παρένθετον πίνακα Δ'.⁶⁾ Καὶ ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι προφανῶς ἔργον τῆς Ἑπτανησιακῆς βυζαντινοῦταλικῆς σχολῆς, κατώτερον μὲν τῆς εἰκόνας τοῦ Ἐλκομένου, ἐντεχνότερον δὲ τῆς τοῦ Προδρόμου, ἧς χρονικῶς δὲν ἀπέχει πολὺ (ἴσως εἶναι κατὰ τι νεωτέρα). Ἡ Παρθένος παρίσταται ἐν στάσει δεήσεως, κλίνουσα τὴν κεφαλὴν ἐκ θλίψεως ἐπὶ πάθει

¹⁾ Πρβλ. *Κ. Γ. Ζησίον*, ἐν «Βυζαντίδι», τόμ. Α' (1909) σελ. 115, ἀριθ. 3, 4.

²⁾ Κατὰ ταῦτα ἐκ τμήματος τῆς Πελοποννήσου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν 17'-111, αἰῶνα πολλοὺς καὶ ἀξιολόγους ζωγράφους ἀνεδειξε (π. χ. τοὺς ἐκ Ναυπλίου ἀδελφοὺς Δημήτριον καὶ Γεώργιον Μόσχους, ἀρχηγέτας ἰδίου Πελοποννησιακοῦ ἐργαστηρίου, τοὺς ἐξ Ἄργους ἀδελφοὺς Μάρκου, τὸν ἐξ Ἀδαμίου Ἱερεμίαν [πρβλ. κατωτέρω σελ. 83, ὑποσημ. 4] καὶ ἄλλους).

³⁾ Τοῦ μακαρίτου *Κ. Γ. Ζησίον*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 115, ἀριθ. 3.

⁴⁾ Ἔχει ὁ ναὸς οὗτος καὶ άγιογραφίας τοῦ ἔτους 1743, ἔργα Ἱερεμίου ἱερομονάχου, τοῦ ἐξ Ἀδαμίου (τοῦ τέως δήμου Ἀσκληπείου). Πρβλ. *Ἱ. Κορνιωτὴν* ἐν «Ἀθηνᾶ», τόμ. Β' (1890) σελ. 696. *Κ. Γ. Ζησίον*, Σύμμικτα, σελ. 86. *G. Lamprakis*, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce. Ἐν Ἀθήναις 1902, σελ. 78

⁵⁾ Κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐλέγχεται ἀνακριβῆς ἡ παρατήρησις τοῦ μακαρίτου *Κ. Γ. Ζησίον* (Γυναικῶν ὀνόματα κύρια ἐν Κυνουρία [ἀπόσπασμα ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασοῦ»], ἐν Ἀθήναις 1902, σελ. 20, ὑποσημ. 3), ὅτι τὸ Ἀνατάλια, ὅπερ καὶ ἐν Κυνουρία καὶ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ, δὲν προέρχεται κατ' οὐδένα λόγον ἐκ τοῦ Ναταλία, «διότι τὸ ὄνομα τοῦτο ἦτο πιθανώτατα άγνωστον». Παρὰ *Ἀ. Μπούτουρη* (Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα, ἐν Ἀθήναις, 1912, σελ. 78) τὸ ὄνομα Νατάλιες σχετίζεται πρὸς τὸ Ναθαναήλ).

⁶⁾ Κατὰ φωτογραφίαν ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ φίλου συναδέλφου κ. Γ. Σωτηρίου. Ἀπεικόνισις τῆς αὐτῆς εἰκόνας καὶ ἐν *Κ. Ἐλευθεροδάκη*, Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, τόμ. Θ', παρένθετος πίναξ μετὰξὺ τῶν σελ. 512 καὶ 513.

τοῦ υἱοῦ καὶ οἰονεὶ ἀναφωνοῦσα: ΤΕΚΝΟΝ ΕΜΟΝ ΓΛΥΚΥΤΑΤΟΝ ΗΓΑΠΗΜΕΝΟΝ ΤΕΚΝΟΝ, τοῦθ' ὅπερ ἔχει γραφῇ δι' ὠραίων γραμμάτων ἀριστερὰ τῆς Παρθένου¹⁾. Γενικῶς ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς Παναγίας ὑπενθυμίζει ὡς πρὸς τὴν κλίσιν τῆς κεφαλῆς Ἱταλικά τινα ἔργα, ἰδίως Τοσκανικά, ἀναγόμενα καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ΙΓ' αἰῶνα²⁾.

Κατὰ τὰ προεκτεθειμένα αἱ ἐκατέρωθεν τοῦ Ἐλκομένου τοποθετημένα ἐπὶ τοῦ δρυφάκτου εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου εἶναι περὶπου σύγχρονα ἔργα ἐκείνου.

Ζ'. Ἡ τελευταία ἐν Μομεμβασίᾳ Τουρκοκρατία καὶ αἱ τύχαι τοῦ Ἐλκομένου κατ' αὐτήν.

Τῷ 1715 κατελύθη ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἡ τελευταία Βενετοκρατία. Ἐντὸς βραχυτάτου σχετικῶς χρόνου οἱ Τοῦρκοι ἐγένοντο κύριοι πάντων τῶν φρουριῶν τῆς χώρας. Ἡ Μομεμβασία περιῆλθεν εἰς τοὺς Τούρκους —μονονουχὶ ἄνευ τινὸς ἀντιστάσεως, κατ' ἀκολουθίαν παραδόξου ὄντως συνθήκης—τῇ 16 Σεπτ. 1715³⁾. Ἡ τοπικὴ μάλιστα παράδοσις προσγράφει τὴν πτῶσιν τοῦ ὄχυροῦ, τοῦ θ ε ο κ τ ῖ σ τ ο υ κάστρου εἰς Βενετικὴν προδοσίαν. «Παραδοθέντος τοῦ φρουρίου⁴⁾—γράφει ὁ Γεράσιμος Παγώνης⁵⁾—δι' ἐπιβουλῆς τοῦ τότε φρουράρχου Βενετοῦ, ἅπαντες οἱ Χριστιανοί, οἱ μὲν κατεσφάγησαν, οἱ δὲ ἠχμαλωτίσθησαν, καὶ οἱ ὀλίγοι τινὲς ἔμειναν ἢ ἔλευθεροθέντες ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας⁶⁾ ἐπανῆλθον εἰς τὴν πατρίδα τῶν».

¹⁾ Ἡ ἐπιγραφή, ἣς τὸ κείμενον ἀπαντᾷ mutatis mutandis καὶ ἐν ἀποκρύφους καὶ ἐν λειτουργικοῖς κειμένοις, ἔχει δημοσιευθῆ καὶ ὑπὸ Κ. Γ. Ζησίου ἐν τῇ «Βυζαντιδι», τόμ. Α' (1909) σελ. 115, ἀριθ. 2.

²⁾ Πρβλ. *Oswald Sirén, Toskanische Maler im XIII. Jahrhundert*, πίναξ 80, 82.

³⁾ Ἡ χρονολογία πιστοποιεῖται καὶ ἐκ σημειωμάτων τοῦ *Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη*. Ἀντιθέτως κατὰ τὸν *Ἀ. Κομνηρὸν Ὑψηλάντην*, Τὰ μετὰ τὴν Ἑλῶσιν (ἔκδ. Γερμανοῦ Ἀφθονίδου), σελ. 299 ἡ Μομεμβασία «ἐάλω τῇ ε' Ὀκτωβρίου» 1715. Αἱ γνωσταὶ μοι Τουρκικαὶ πηγαὶ δὲν συμφωνοῦσι πρὸς τὰς Βενετικὰς καὶ τὰς Ἑλληνικὰς ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατάληψιν τῆς Μομεμβασίας ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1715.

⁴⁾ = τῆς Μομεμβασίας.

⁵⁾ Περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Μομεμβασίας, ἔκδ. Νίκου Ἀ. Βέη, σελ. 2, 127 κ. ἑ.

⁶⁾ Διὰ τὴν ἐξαγορὰν αἰχμαλώτων Πελοποννησίων κατὰ τὰ ἔτη 1715-1717 διετέθησαν ὑπὸ τῶν ἐνοριῶν καὶ ρουφετιῶν τῆς Κων/πόλεως καὶ ἄλλων πόλεων καὶ χωρίματα, ἀρχῆθεν προσωρισμένα ὑπὲρ τοῦ Παναγίου Τάφου. Διὰ τοῦτο ὁ Οἰκομ. Πατριάρχης Ἱερεμίας Γ' ἐξέδωκε τῷ 1717 ἐγκύκλιον, δι' ἧς ὤρισεν ὁπως τὸ προῖον τῶν κουτειῶν τοῦ Ἁγίου Τάφου παραδίδεται ἀκέραιον, μὴ διατιθεμένου μέρους αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν Πελοποννησίων». (*Καλλινίκου Δελικάνη*, Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπείου σφδόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκομ. Πατριαρχείου πρὸς τὰς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων καὶ Κύπρου. Ἐν Κων/πόλει 1904, σελ. 485).

Οἱ ἐν Μονεμβασίᾳ ἐγκατεστημένοι Βενετοὶ ἀπῆλθον ἐκεῖθεν μετὰ τῆς φρουρᾶς, βραχὺ μετὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς σημαίας τοῦ Πατισᾶχ ἐπὶ τοῦ βραχάδου φρουρίου. Ἄφ' ἐτέρου κατὰ διαταγὴν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἐπανῆλθον εἰς τὴν Μονεμβασίαν ὡς καὶ τὴν λοιπὴν Πελοπόννησον πολλοὶ ἐκ τῶν ἀπογόνων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι «πρὸ τοῦ νὰ ὑποτάξουν οἱ Ἑνετοὶ τὸν Μωρέαν [1687-1690] διῆγον ἐκεῖ ἔχοντες καὶ οἴκους καὶ ἀγροὺς καὶ ἀμπέλους καὶ τὰ τούτοις ὅμοια»¹⁾. Οὕτω τὸ Τουρκικὸν στοιχεῖον ἐν Μονεμβασίᾳ καὶ πάλιν ἠϋξήθη, ἐν ᾧ ἔξ ἄλλου ὁ Ἑλληνοχριστιανικὸς πληθυσμὸς αὐτῆς μεγάλως ἠλαττώθη. Οἰκτρὸν ὑπῆρξε τότε, τῷ 1715, τὸ τέλος καὶ ἄλλων Μονεμβασιωτῶν καὶ τοῦ πολυμαθοῦς καὶ φιλοκάλου πατριζίου Ἀνδρέου Λιανίου, ὁ ὁποῖος «ἐπιάσθη εἰς τὴν Μονεμβασίαν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς, ὡς ὅτι εἶχεν ἀνταποκρίσεις διὰ γραμμᾶτων μετὰ τῶν Ἑνετῶν, καὶ ἐκρεμάσθη δημοσίως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν»²⁾. Ὁ Κωνσταντῖνος Διοικητὴς ἐν τῷ Χρονικῷ αὐτοῦ περὶ τῆς ἐν ἔτει 1715 ἐκστρατείας τῶν Τούρκων εἰς Πελοπόννησον³⁾ λέγει, ὅτι ὁ «περιώνυμος ἰατρὸς [Ἀνδρέας] Λικίνιος», μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀπεχομίσθη, μετ' ἄλλων πολλῶν Ἑλλήνων, ἐπὶ τουρκικῶν σφαρῶν ἐκεῖθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν· βοηθούμενος δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ καπουδάν-πασᾶ ἠγωνίσθη ἐκεῖ ν' ἀποδείξῃ, ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ἐκεῖνος ἰατρὸς, ὁ ὁποῖος ἄλλοτε ποτε εἶχε σώσει τὸν ἔξ εὐλογίας κινδυνεύσαντα σουλτάνον,⁴⁾ καὶ νὰ σώσῃ οὕτω τὴν ζωὴν του, ἀλλ' εἰς μάλιστα σουλτανικῇ διαταγῇ — λέγει ὁ Κωνσταντῖνος Διοικητὴς — ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος ἀπηγχονίσθη, ἔχων προσδεδεμένον εἰς τὸν λαιμὸν τὸ αὐτὸ χατισερίφιον, καθ' ὃ τὸν σωτήρα ἰατρὸν τοῦ σουλτάνου ἐν ταῖς χώραις αὐτοῦ οὐδεὶς ἐπετρέπετο ὅπωςδῆποτε νὰ βλάψῃ.⁵⁾ Ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ἐθεωρήθη ὁ Ἀνδρέας Λικίνιος λόγῳ τοῦ οἰκτροῦ θανάτου του καὶ μάρτυς τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Γένους. Τῆς δὲ ὑπὲρ τῆς ἰδίας πατρίδος ἐξαιρέτου μερίμνης τοῦ ἀνδρὸς σφύζονται αὐτόθι καὶ σήμερον

¹⁾ Ἄ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν, (ἔκδ. Γεωργιοῦ Ἀγθονίδου), σελ. 299 κ. ἐ., πρβλ. καὶ Νίκου Ἀ. Βέη τὴν ἐν σελ. 84 ὑπόσημ. 5 ἀναγραφομένην ἔκδοσιν. σελ. 127 κ. ἐ.

²⁾ Γεώργιος Ζαβίτας, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 415. Πρβλ. καὶ Κ. Ν. Σάβαν, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σελ. 443. Κ. Γ. Ζησίου, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. γ', 8.

³⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 76, ὑπόσημ. 4.

⁴⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 76.

⁵⁾ Ἐκδ. Ν. Jorga (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 76, ὑπόσημ. 4.), παράγρ. 129. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω σελ. 76, ἐπίσης Σ. Π. Λάμπρου «Νέος Ἑλληνομνημίων», τόμ. ΙΑ' (1914 [-1915]) σελ. 208, ὅπου παραδόξως ὁ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Διοικητοῦ μνημονευόμενος ἰατρὸς Λικίνιος δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸν πολλαπλῶς γνωστὸν ἰατρὸν Ἀνδρέαν Λικίνιον.

οὐχὶ μόνον ὁ «καινούριος Ἐλκόμενος», κτίσματα καὶ στίχοι ¹⁾, ἀλλὰ καὶ προφορικαὶ παραδόσεις ζωηρότατα.

Οἱ Τοῦρκοι τότε, κατὰ Σεπτ. τοῦ 1715, τὸν μὲν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Μονεμβασίας ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας ²⁾ ἔσπευσαν νὰ καθιερώσωσι καὶ πάλιν εἰς τὸ Ἰσλάμ, τὸν δὲ ναὸν τοῦ Ἐλκομένου, ἀφ' οὗ προηγουμένως ἐβεβήλωσαν καὶ ἐστέρησαν πολυτίμων σκευῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων, ἐσφράγισαν, ἀπαγορεύσαντες αὐστηρῶς ἐν αὐτῷ πᾶσαν χριστιανικὴν ἱερουργίαν. Ἀπεδόθη δὲ καὶ πάλιν ὁ ναὸς τοῦ Ἐλκομένου εἰς τοὺς χριστιανούς διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας καὶ ἔπειτα Κρήτης Γερασίμου Λετίτζη, τοῦ Κρητός ³⁾. Τοῦ δραστηρίου καὶ εἰς τὸ Γένος μεγάλας ὑπηρεσίας προσενεγκόντος κληρικοῦ τούτου ἔχομεν ἕμμετρον ἐγκώμιον ⁴⁾, συντεθὲν τῷ 1736 ὑπὸ Παύλου, πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου τοῦ Κρήτης. Καὶ ἀναφέρεται μὲν τὸ ἐγκώμιον κυρίως εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ δρᾶσιν τοῦ μητροπολίτου Γερασίμου Λετίτζη, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιτευχθεῖσαν παράδοσιν εἰς Χριστιανικὴν χρῆσιν τῆς ἐν Μεγάλῳ Κάστρῳ ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ καὶ τῶν ἑξαρχημάτων αὐτῆς· ἀλλὰ καὶ σχετικῶς πρὸς τὴν ἐν Μονεμβασίᾳ δρᾶσιν τοῦ αὐτοῦ μητροπολίτου περιέχει στίχους τινὰς τὸ ἐγκώμιον τούτου:

*Λέγω ὁ κύριε Γεράσιμος, ὁ ἀξιοτιμημένος,
τῆς Κρήτης γόνος ὁ καλὸς καὶ πολλὰ προκομμένος.
Στὴν Κρήτην ἐγεννήθηκε, στὴν Κρήτην ἀνεθρόφη,
καὶ πάλε σὶὸ Πατριαρχεῖο πολὺν καιρὸ ἐστάθη.
Ἐγενεν ἐφημέριος, εἶτα ἀρχιμανδουίτης,
ἔπειτα γίνη ἑξαρχος, σὶὸν κόσμον ἐκηρύκτη.
Καὶ μετὰ ταῦτα ἀρχιερεὺς γίνη Μονεμβασίας
καὶ κτήτορας ἐγένικε Χριστοῦ τῆς ἐκκλησίας.
Ἄνοιξε τὴν μητρόπολη, ὁποῦτον σφαιλισμένη,
Ἐλκόμενον τὸν κρᾶζουσι, σὶὸν κόσμον ξακουσμένη.
Λοιπὸν ἐκεῖνον τὸν καιρὸν στὴν Πόλῃ εἶχεν λάχει,
λέγω ὁ κύριε Γεράσιμος, ποῦ πάντα πλοῖτη γύχη.
Κ' εἶχεν ἀγῶνα περίσσο, ποῦθ' ελεν νὰ μισεύσῃ
νὰ πάη στὴν ἐπαρχία του καὶ κεῖ νὰ ταξειδεύσῃ ⁵⁾.*

Ἄλλὰ πότε διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Γερασίμου Λετίτζη ὡς μητροπο-

¹⁾ Πρὸβλ. ἀνωτέρω, σελ. 78 κ. ἑ.

²⁾ Πρὸβλ. ἀνωτέρω, σελ. 66.

³⁾ Ἐκ τοῦ χωρίου Βενεράτω(ν) τῆς ἐπαρχίας Τεμένους.

⁴⁾ Ἐξεδόθη ὑπὸ Τιμοθέου Βενέρη (τοῦ νῦν μητροπολίτου Κρήτης). μετ' εἰσαγωγῆς καὶ ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος, ἐν τῷ περιοδικῷ «Χριστιανικῇ Κρήτῃ», τόμ. Α', τεύχ. Γ', (1912) σελ. 379-434.

⁵⁾ Αὐτόθι, σελ. 396-397, στίχ. 138-144, καὶ σελ. 627 κ. ἑ.

λίτου Μονεμβασίας ἀπεδόθη καὶ πάλιν εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἡ «στὸν κόσμον ξακουσμένη» ἐκκλησία τοῦ Ἑλκομένου; Δυστυχῶς διὰ τὸ ζήτημα τοῦτο οὔτε ὁ κώδιξ τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας οὔτε τὰ σημειώματα τοῦ Γεωργίου-Κυριακοῦ Κοσμάκη παρέχουσι σαφεῖς ἐνδείξεις. Ἐν τῷ κώδικι ἐκεῖνον κεῖται τὸ σημείωμα: «Ἐπειπερ Θεοῦ παραχωρήσει τῶν πολλῶν πλημμελημάτων ἕνεκα ἐπειρήληθεν εἰς τὴν πρόην μὲν εὐδαιμονεστάτην, νῦν δὲ ἀθλίαν καὶ δύστινον Πελοπόννησον ἢ βιάρβαρος αἴτη τῶν Τούρκων ἕξουσία καὶ τῷ τῶν χριστιανῶν ἐπετέθη τραχείῳ ὁ βαρὺς ἐκεῖνος ζυγὸς καὶ δυσφόρητος κατὰ τὸ ἀριθ' 1) ἔτος, πρῶτος χειρωτόνηται εἰς τὴν ἀγιωτάτην Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας ταύτην μητρόπολιν ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει κύρ *Καλλινικος* καὶ μετὰ τοῦτον ὅτε κύρ *Γεράσιμος* καὶ κύρ *Γρηγόριος* μέχρι τοῦ ἀριθ' 2) ἔτους». Ὑπογράφει δὲ τὸ σημείωμα τοῦτο ὁ Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας Νικηφόρος, μετατεθεὶς εἰς τὴν ἐπαρχίαν ταύτην ἀπὸ Νέων Πατρῶν τῇ 25 Ἀπριλίου 1729 3). Ὁ Γεράσιμος Λετίτζης ἀπαντᾷ—ἐφ' ὅσον γνωρίζω—μητροπολίτης Μονεμβασίας τὸ πρῶτον κατὰ μῆνα Ἰανουάριον τοῦ 1720, ὁπότε μέλος τῆς πατριαρχικῆς συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει ὄν συνυπέγραψε σιγίλλιον 4) ὑπὲρ τῆς μονῆς τῆς Φανερωμένης, τῆς ἐν τῇ περιοχῇ τῶν ἀρχαίων Κλεωνῶν κειμένης 5). Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἔτους γνωρίζομεν καὶ ἄλλας ἐκκλησιαστικὰς πράξεις, ἐν αἷς ἀναφέρεται ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος Γεράσιμος Μονεμβασίας. Οὕτω τῇ 13 Φεβρ. 1720 μετέσχεν οὗτος τῆς πατριαρχικῆς συνόδου ἐπ' ἐκλογῇ τοῦ μητροπολίτου Νεοκαισαρείας καὶ Ἰνέου Μεθοδίου 6), κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1720 συνυπέγραψε σιγίλλιον ὑπὲρ τοῦ μονυδρίου τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου τῆς Πάρου 7) καὶ κατὰ Μάϊον τοῦ 1720 ἕτερον σιγίλλιον ὑπὲρ τῆς ἐν Γορτυνίᾳ μονῆς τῶν Ὀμιαλῶν (Αἰμυαλῶν) 8). Πότε ἀκριβῶς διεδέχθη ὁ Γεράσιμος Λετίτζης ἐπὶ τοῦ θρόνου

1) Ἐσφαλμένη ἢ χρονία αὕτη, ἢ ὀρθή εἶναι: 1715 (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 84).

2) *Νίκου Α. Βέη*, Ἐκφρασις κώδικος τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, σελ. 207 κ. ἑ. Πρβλ. καὶ *Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, περίοδος Β', ἔτος ΙΑ', ἀριθ. 71 (=15 Ἀπριλίου 1908) σελ. 15.

3) *Δ. Ζακυθινός* ἐν τοῖς «Ἑλληνικοῖς», τόμ. Β' (1929) σελ. 415 κ. ἑ.

4) Περὶ τῆς μονῆς πρβλ. προχείρως *Δ. Βαρδογιώτην*. Ἡ καταστροφή τοῦ Δράμαλι. Ἐν Τριπόλει 1913, σελ. 234 κ. ἑ.

5) *Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη. Τόμ. Α'. Ἐν Πετροῦπόλει 1891, σελ. 205.

6) *Δ. Ζακυθινός*, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Β' (1929) σελ. 422 κ. ἑ.

7) Αὐτόθι, σελ. 425 κ. ἑ. Περὶ τῆς μονῆς πρβλ. πρὸ παντὸς *Ν. Ἀλεξόπουλον* ἐν τῇ ἐφημερίδι Τριπόλεως «Μορηᾶς», ἔτ. Γ' 1903, ἀριθ. 119, 121, 122. — Ὁ Παρραμυθίας καὶ Φιλιατῶν Ἀθηναγόρας, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 23, 27, ἀναγράφει μνείας τοῦ Γερασίου Μονεμβασίας μέχρι τοῦ 1727, ἐν τούτοις ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἐκτεθειμένων προκύπτει ἀσφαλῶς, ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἱεράρχου τούτου ἐν Μονεμβασίᾳ δὲν ὑπῆρξε τόσο μακρὰ.

τῆς Μονεμβασίας τὸν ἄμεσον αὐτοῦ προκατόχον Καλλίνικον ¹⁾ δὲν δύναμαι ἀκριβῶς νὰ ὀρίσω. Πάντως τῷ 1725 ὁ Γεράσιμος Λετίτζης ἀπὸ Μονεμβασίας μετετέθη, ἀξιῶσει τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱεραρχίας, εἰς τὴν μητρόπολιν Κρήτης ²⁾, ἧς προέστη μέχρι τοῦ 1756, ὁπότε παρητήθη οἰκεία βουλήσει ³⁾. Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν στίχων τοῦ Παύλου πρεσβυτέρου καὶ οἰκονό-

¹⁾ Κῶδιξ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἐναποκείμενος ἄλλοτε ὑπ' ἀριθ. 2 ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἑλλην. Φροντιστηρίου τῆς Γραπεζούντος, ἔχει ἐν ταῖς ῥαῖς τῆς πρώτης σελίδος τὰ σημειώματα : « Ἐλκω χρυσῶν τεττάρων, πέφυκα δὲ κτῆμα τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας Καλλίνικου. — νῦν δὲ Γερασίμου ». « Οἱ ὁ τελευταῖος οὗτος εἶναι ὁ ἄσσοσ διάδοχος τοῦ Μονεμβασίας Καλλίνικου, δὲν ἐπιτρέπεται οὐδεμίαν ἀμφιβολία. Ὁ προμνημονευθεὶς κῶδιξ ἀπὸ τοῦ Γερασίμου Μονεμβασίας περιῆλθεν εἰς τὸν Κυζίκου Ἀνανιαν καὶ τῷ 1731 εἰς τὸν ἀνεψιὸν τούτου Ζαχαρίαν. Πρβλ. Ἄ. Παπαδόπουλον - Κεραμέα ἐν « *Vizantjiskij Vremennik* », τόμ. ΙΘ' (1912 [—1915]) σελ. 228 (πρβλ. καὶ σελ. 265 καὶ 266, ὅπου περὶ τοῦ Καλλίνικου Μονεμβασίας ἀντί: ΙΖ' ἑκατ., γρ.: ΙΗ' ἑκατ.). Ὁ Γεράσιμος Μονεμβασίας ὑπῆρξε φιλόβιβλος, κατεῖχε δὲ πλὴν τοῦ προμνημονευθέντος κώδικος καὶ ἕτερον νομικὸν κώδικα, τὸν ὁποῖον κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1904 εἶδον ἐν χερσὶ τοῦ ἐκ Καλαμῶν πολιτευομένου Χρυσάνθου Παρώνη. Ὁ τελευταῖος οὗτος κῶδιξ δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Γερασίμου Παγώνη ἄλλοτε ποτε κατεχόμενον Τραπεζουντικὸν κώδικα, περὶ οὗ πρβλ. Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλήν, Σύνταγμα θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων. Τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις 1852, σελ. ι' κ. ἐ., Ἐ. Κυριακίδην, Βιογραφίαι τῶν ἐκ Τραπεζούντος καὶ τῆς περὶ αὐτὴν χώρας ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρις ἡμῶν ἀκμασάντων λογίων, ἐν Ἀθήναις 1897, σελ. 134.

²⁾ Τιμόθεος Βενέρης, ἐνθ. ἀνωτέρω, σελ. 398, 428.

³⁾ Πρβλ. Ν. Β. Τομαδάκη ἐν τῇ « Ἐπετηρίδι Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν », τόμ. Ι' (1933) σελ. 200 κ. ἐ. καὶ τὴν αὐτόθι ἀναγεγραμμένην βιβλιογραφίαν, εἰς ἣν προσθετὰ καὶ τὰ ἑξῆς : Τοῦ Γερασίμου Λετίτζη ὡς Κρήτης μητροπολίτου ποιοῦνται μνηεῖα πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ ὁ Μ. *Le Quien* (*Oriens Christianus*, τόμ. Β', ἐν Παρισίοις 1740, σελ. 265) καὶ ἡ ἀνώνυμος ἀναγραφή μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων τοῦ Οἴκου. Πατριαρχείου Κων. πόλεως, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν περίοδον περιόπου 1725—1730 (*H. Omont* ἐν « *Revue de l' Orient Latin* », τόμ. Α', [1893] σελ. 316). Ὑπογράφεται ὁ Γεράσιμος Λετίτζης καὶ ἐν σιγίλλοις τῶν ἐτῶν 1739, 1740, 1743, 1744, 1749, 1750, 1752. Πρβλ. *Καλλίνικον Δελεκάνην*, Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμ. Γ', ἐν Κων. πόλει 1905, σελ. 450, 699. Ἄ. Παπαδόπουλον - Κεραμέα, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 259 κ. ἐ., ἀριθ. 13-17, πρβλ. καὶ σελ. 273 (ὅπου διακριτέος ὁ Γεράσιμος Λετίτζης ὁ Κρήτης ἀπὸ τοῦ Χίου Γερασίμου τῆς Κρήτης [1756-1769, καὶ μετὰ ταῦτα Κυζίκου] καὶ ταυτιστέος ὁ Γεράσιμος Κρήτης μετὰ τοῦ Γερασίμου Μονεμβασίας), Δ. Ζακυθηνόν ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Γ' (1930) σελ. 141 (πρβλ. καὶ τόμ. Δ', 1931, σελ. 382, ὅπου ἐν σιγίλλῳ τοῦ Οἴκου. Πατριάρχου Σαμουὴλ Β', ἀπολυθέντι κατὰ τὰ μέσα Ἰανουαρίου τοῦ 1778. ἀναγινώσκωμεν περὶ τοῦ Γερασίμου Λετίτζη : « ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ μακαρίτου μητροπολίτου τῆς Κρήτης Γερασίμου ἐκεῖνου τοῦ παλαιοῦ, ἀνδρὸς νουνεχοῦς καὶ φρονίμου, ἀξίου τε καὶ δυνατοῦ εἰς δεφένδουσιν καὶ ἐπίσκοψιν [πάντων] τῶν ἐν τῇ Κρήτῃ ἱερῶν καὶ σεβασμίων σταυροπηγιακῶν μοναστηρίων, δοθείσης αὐτῷ [ἀπο]λύτου ἐπιτροπικῆς ἐξουσίας καὶ διοικήσεως . . . διὰ . . . ἀξιοῦτητα αὐτοῦ »). Π. Γ. Ζεολέντην, Ἱστορικαὶ ἐρευναι περὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν νήσων. Τόμ. Α', τευχ. Β'. Ἐν Ἐρμουπόλει [Σύρου] 1922, σελ. 265.

μου τοῦ Κρήτης, ὁ Γεράσιμος Λετίτζης ἐδέχθη νὰ παραιτηθῆ τῆς Μονεμβασίας καὶ νὰ λάβῃ τὴν μητρόπολιν Κρήτης, καθ' ὅσον οὗτος «εἶχεν ἀγῶνα περίσσο.... νὰ πάῃ στὴν ἐπαρχία του» ἦτοι εἰς τὴν Μονεμβασίαν (πρβλ. σελ. 86). Δὲν θὰ ἦτο τελείως ἀβάσιμος ἡ εἰκασία, ὅτι ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις ἐκώλυε τὸν Γεράσιμον Λετίτζην νὰ κατέλθῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ ἐπαρχίαν, τὴν Μονεμβασίαν, διὰ λόγους οὐχὶ ἀσχετοὺς πρὸς τὴν αὐτόθι δρᾶσιν του καὶ τὸ ἄνοιγμα τοῦ Ἑλκομένου. Κατὰ τὰ προειρημένα ὁ ναὸς οὗτος ἀπεδόθη διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Γερασίμου Λετίτζη εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν πάντως πρὸ τοῦ 1725, ὅποτε οὗτος ἀπὸ Μονεμβασίας μετετέθη εἰς τὴν μητρόπολιν Κρήτης, ¹⁾ ἴσως δὲ πρὸ τοῦ Ἰανουαρ. 1720, ὅποτε ἀπαντῶμεν αὐτὸν ἐν Κωνσταντινὸν μέλος τῆς πατριαρχικῆς συνόδου (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 87). Ἡ τελευταία αὕτη χρονολογικὴ ἐκδοχὴ εἶναι ὑπολογισμός, ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Γεράσιμος Λετίτζης λόγῳ ἐμποδιῶν, παρεμβαλλομένων ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, παρέμεινε διαρκῶς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρ. 1720 μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1725 ἐπισυμβάσεως μεταθέσεως αὐτοῦ εἰς τὸν θρόνον τῆς Κρήτης. Φαίνεται, ὅτι μετὰ τὴν 16 Σεπτ. 1715, ὅποτε κατελήφθη καὶ πάλιν ἡ Μονεμβασία ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὁ ναὸς τοῦ Ἑλκομένου παρέμεινε κλειστός. Ὁ δὲ Γεράσιμος Λετίτζης ἐθεωρήθη νέος κήτωρ ²⁾ τοῦ περιφήμου μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Μονεμβασίας, διότι μετ' ἀγῶνας καθιέρωσεν αὐτὸν καὶ πάλιν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, ἀλλ' ἴσως καὶ διότι ἐπροίκισε τὸν αὐτὸν ναὸν διὰ σκευῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων λειτουργικῶν εἰς ἀντικατάστασιν τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀρπαγέντων μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Μονεμβασίας τῇ 16 Σεπτ. 1715.

³⁾ Ἐκ τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια κατὰ τὴν τελευταίαν Βενετοκρατίαν ἐν Πελοποννήσῳ καθιερώθησαν εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τῆς Μονεμβασίας, περιεσώθησαν μέχρι ἡμῶν ὀλίγα τινά: αἱ τρεῖς εἰκόνας βυζαντινοῖταλικῆς τέχνης, ἦτοι τοῦ Ἑλκομένου, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου ⁴⁾, κώδων ἐκκλησιαστικὸς ὀρειχάλκινος καὶ εἴ τι ἄλλο. Ὁ παλαιὸς οὔτος κώδιξ κατὰ τὰς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφὰς εἶναι ἔργον τοῦ IOANII MARIA CIOTI, κατασκευασθὲν τῷ 1683 προφανῶς ἐν Βενετίᾳ ⁴⁾. ⁵⁾ Ἐξαιρουμένων τῶν τριῶν προμνημονευθεισῶν εἰκόνων, τοῦ ἐκκλησ.

¹⁾ Διάδοχος τοῦ Γερασίμου Λετίτζη ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Μονεμβασίας ὑπῆρξεν ὁ Ἀθηναῖος Γρηγόριος Σωτήρης (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 87), περὶ οὗ ὑπάρχει διεξοδικὴ βιβλιογραφία. Ὅτι οὗτος ἀπεκάλεσε ἑαυτὸν καὶ Σωτήριον ἰδὲ προχείρως *M. Γεδεών*, Ἡμίγνωστοι σελίδες τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Θεολογίας», τόμ. Ε', τευχ. 2). Ἐν Ἀθήναις 1927, σελ. 11. Τὰ περὶ Γρηγορίου Σωτήρη ὡς μητροπολίτου Μονεμβασίας παρ' Ἀθηναγοῦ Παπαμυθίας καὶ Φιλιπῶν, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 23, κείμενα εἶναι ἐλλιπῆ καὶ ἀτάκτως ἔρριμμένα.

²⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 86, τοὺς στίχους τοῦ Παύλου πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου τοῦ Κρήτης.

³⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 82 κ. ε.

⁴⁾ Πρβλ. *Νίξον Ἀ. Βέην* ἐν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 17' (1904) σελ. 240, ἀριθ. IX-X.

κώδωνος καὶ τυχὸν ἄλλου τινὸς ἀντικειμένου, τὰ σήμερον ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἑλκομένου ἐναποκειμένα εἰκονογραφικὰ ἔργα, σκευὴ καὶ ἄμφια περιήλθον εἰς αὐτὸν μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1715 συμβᾶσαν ἀνακατάληψιν τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐκ τῶν ἀμεσωτέρων διαδόχων τοῦ Γερασίμου Λετίτζη ἐπὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῆς Μονεμβασίας διεκρίθησαν διὰ τὰς μερίμνας αὐτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἑλκομένου μάλιστα ὁ Νικηφόρος (1729—1749) ¹⁾ καὶ ὁ Ἄνθιμος ὁ Λέσβιος (1749—1770) ²⁾. Καίτοι ἀμφοτέροι οἱ ἱεράρχαι οὗτοι ὡς μητροπολίται Μονεμβασίας ἤδρευον συνήθως ἐν Καλαμάτα καὶ διὰ τὰ κατ' αὐτὴν ἐπέδειξαν μείζονα μέριμναν ³⁾ ἢ διὰ τὰ εὐαγγῆ ἰδρύματα τῆς Μονεμβασίας. Καὶ αὐτὸς μὲν οὗτος ὁ μητροπολίτης Νικηφόρος ἀφιέρωσεν εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἑλκομένου ἀγορῶν πολύμυξον κανδήλαν· αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφὴν +ΜΟΝΟΒΑΓΗΑΓ ΝΗΚΥΦΩΡ8 καὶ σήμερον ἀκόμη καίει πρὸ τῆς ἱερᾶς εἰκόνης, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφιερῶθη. Κατὰ δὲ τὴν παράδοσιν ⁴⁾ ἀφιέρωμα τοῦ μητροπολίτου Νικηφόρου εἶναι καὶ ὁ σήμερον ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἑλκομένου σφζόμενος κηρωτὸς πίναξ, ἔχων πλείονας εἰκόνας μετ' ἐπιγραφῶν, παραδόξων κατὰ τὴν γραφὴν ⁵⁾. Ἐπὶ δὲ τῆς μητροπολιτικῆς ἀρχῆς Ἄνθιμου τοῦ Λεσβίου καὶ δὴ κατὰ τὰ ἔτη 1758—1760 ὁ ναὸς τοῦ Ἑλκομένου δαπάναις τοῦ αὐτοῦ ἱεράρχου ⁶⁾ ἐπεσκευάσθη ὡς πρὸς τὰ ξύλινα τμήματα, ἀλλὰ καὶ ἐπλουτίσθη δι' ἐνεπιγράφων ἀφιερωμάτων, σφζομένων καὶ τανῦν αὐτόθι. Οὕτω ὁ ἐξ ὀνομαστῆς οἰκογενείας τῆς Μονεμβασίας καταγόμενος Ἡλίας Γιαννοῦκος ἀφιέρωσε τῷ 1758 εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς πατρίδος του προσκυνητάριον, φιλοτέχνως κατεσκευασμένον καὶ διὰ καστανοχρῶων καὶ λευκῶν ὀστεινῶν ψηφίδων πεποικιλμένον. ⁷⁾ Μετὰ δὲ τινὰς μῆνας ὁ Τζώρτζης Γρεγγῆς ἀφιέρωσεν εἰς τὸν

1) Διὰ τὴν χρονολογίαν πρβλ. Νίκων Ἄ. Βέην, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 125.

2) Περὶ τοῦ προσώπου πρβλ. Νίκων Ἄ. Βέην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 124 κ. ἑ. ὡς καὶ τὴν κάτωθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν.

3) Πρβλ. Νίκων Ἄ. Βέην, Ἐκφρασις κώδικος τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, σποράδην, καὶ ἐν τῷ «Ἡμερολογίῳ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων διὰ τὸ ἔτος 1906», σελ. 316 κ. ἑ. (κατὰ ταῦτα καὶ Ἰεζεκιήλ Βελαμιδιώτην, ἐνθ' ἀνωτέρω, ἀριθ. 70, σελ. 14, ἀριθ. 71, σελ. 15.

4) Ἦκουσα αὐτὴν τῷ 1903 ἐκ στόματος τοῦ Μιχαὴλ Κοσμάκη (πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 73).

5) Πρβλ. Κ. Γ. Ζησίου ἐν τῇ «Βυζαντιδί», τόμ. Α' (1901) σελ. 116, ἀριθ. 7.

6) Κατὰ σημειώματα τοῦ Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη. Ὁ αὐτὸς διέσωσε καὶ τὴν εἴδησιν, ὅτι τῷ 1765 ἐπεσκευάσθησαν πάλιν δαπάναις τοῦ Ἄνθιμου Μονεμβασίας καὶ τινὰ κελλία παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἑλκομένου.

7) Τὴν ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ προσκυνηταρίου τούτου ἐδημοσίευσεν ἐπὶ μέρος ὁ Κ. Γ. Ζησίου, (ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 115, ἀριθ. 6), παραλιπὼν τὴν χρονολογίαν αὐτῆς : «1758 ΙΑΝ8Α[Ρ]Ι8 6».

ναὸν τοῦ Ἑλκομένου ἀργυρᾶν πολύμυξον κανδήλαν, ἣς ἡ κεντρικὴ στεφάνη φέρει τὴν ἐξῆς διὰ συμπλεκομένων γραμμῶν ἐπιγραφὴν: «† ΤΟ ΠΑΡΟΜ ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΕ ΠΑΡ ΕΜΣ ΤΖΟΡΤΖΗ ΓΡΕΓΙ», μετ' ὃ ἐν ἑτέρῳ στίχῳ: «1759 Μαριίου¹ 11».

Ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Ἄνθιμος ὁ Λέσβιος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν κυριωτάτων ἐκείνων ἱεραρχῶν, οἱ ὁποῖοι μετέσχον ἐνεργῶς τῆς ὑπὸ τῶν Ρώσων ὑποκινηθείσης ἐπαναστάσεως τοῦ 1770 ἐν Πελοποννήσῳ. Διὰ τὴν παρασκευὴν τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς εἶχεν ἔλθει ὁ Ἄνθιμος Μονεμβασίας εἰς συνεννόησιν μετὰ πολιτικῶν πρακτόρων τῆς Αἰκατερίνης Β' καὶ εἶχε συνεργασθῆ στενῶς μετὰ τοῦ Παναγιώτου Μπενάκη, τοῦ περιφίμου ἄρχοντος τῆς Καλαμάτας, ὡς καὶ μετ' ἐπισήμων Μανιατῶν²). «Κατηχηθέντες [οἱ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας]—λέγει ὁ Γεράσιμος Παγώνης—παρὰ τοῦ Ἀρχιερέως τῶν Ἀνθίμου ἔλαβον [τῷ 1770] τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας καὶ ἀπέκλεισαν τοὺς Ὀθωμανοὺς εἰς τὸ φρούριον [τῆς Μονεμβασίας]. Ἀλλ' ἀποτυγχόντες τῆς ἐλπίδος τῶν ἄλλοι μὲν κατέφυγον εἰς τὰς νήσους, ἄλλοι δὲ κατεσφάγησαν, ἄλλοι δὲ ἠχμαλωτίσθησαν ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ ὀλίγοι τινὲς ἔμειναν. Ὁ Ἀρχιερεὺς τῶν [Ἄνθιμος] κατέφυγεν εἰς τὰ Κύθηρα καὶ κειθῆεν εἰς τὰ μέρη τῆς Ρωσσίας ὅπου καὶ ἐτελεύτησε... Τότε δὴ τότε οἱ Ὀθωμανοὶ ἐξαγριωθέντες κατέκτησαν τὸ ὅλον σχεδὸν τῆς ἰδιοκτησίας τῶν Χριστιανῶν καὶ κατεδυνάστευον τοὺς ὀλίγους ἐναπομείναντας, οἵτινες ἐδούλευον αὐτοὺς ὡς Ἰσραηλιταὶ πάλαι ποτὲ τοὺς Αἰγυπτίους». ³) Κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770 καὶ ἄλλα ἱερὰ ἰδρύματα τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας ἔπαθον καὶ οὐχ ἦττον ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς αὐτῆς τοῦ Ἑλκομένου. Πάλιν οὗτος ἐβεβηλώθη ὑπὸ τῶν ἀπίστων, μεταξὺ δὲ τῶν ἐτῶν 1770 καὶ 1778 ἔμεινε κατὰ μακρὰς περιόδους ἀλειούργητος⁴), ἐνίοτε λόγῳ ἐλλείψεως ἱερέων ἐν τῇ πόλει τῆς Μονεμβασίας, πολλάκις δὲ κατ' ἀπαγόρευσιν τῶν αὐτόθι ἐξηγριωμένων Τούρκων. Ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ—ὡς λέγει ἡ φήμη—συναπεκόμισεν ὁ εἰς Κύθηρα καὶ ἔπειτα εἰς Ρωσσίαν καταφυγὼν μητροπολίτης Ἄνθιμος ὁ Λέσβιος πολλὰ ἐπίσημα ἔγγραφα⁵).

¹) Ἀμφίβολος ἀνάγνωσις ἴσως: Μ α ἰ ο υ.

²) Νίκου Ἀ. Βέη, Γερασίμου Παγώνη, Περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, σελ. 2, πρβλ. καὶ σελ. 124 κ. ἐ., 128 κ. ἐ. καὶ τὴν αὐτόθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν.

³) Αὐτόθι, σελ. 3, πρβλ. καὶ σελ. 135.

⁴) Φρόσις τοῦ Γεωργίου Κυριάκου Κοσμάκη. ἐκ τῶν σημειωμάτων τοῦ ὁποίου ἀντλοῦμεν καὶ τὴν σχετικὴν εἶδησιν.

⁵) Πρβλ. Π. Χαϊτήν, Σειρὰς ἱστορικῶν ἀπομνημονευμάτων τόμ. Γ'. σελ. 482. Ἱεζεκιήλ Βελανιδιώτην ἐν τῷ «Ἱερῷ Συνδέσμῳ», περίοδος Β', τόμ. ΙΑ', ἀριθ. 71 (15 Ἀπρ. 1908) σελ. 15 κ. ἐ., ἀριθ. 72 (1 Μαΐου 1908) σελ. 12. Νίκου Ἀ. Βέην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 130.

Οἱ δὲ Τοῦρκοι κατέσχον πάντα σχεδὸν τὰ ἔγγεια κτήματα τῆς ἀγιο-
τάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας· ἐξ αὐτῶν ἐντὸς μὲν τῆς πόλεως Μο-
νεμβασίας ἦσαν τὸ ἥμισυ τῶν μητροπολιτικῶν οἰκημάτων, ἐργαστήρια
κεῖμενα ἐν τῷ προαυλίῳ τοῦ Ἑλκομένου, καὶ διάφοροι ἐκκλησῖαι, τὰς
ὁποίας οἱ Τοῦρκοι μετέτρεψαν εἰς βεβίλους τόπους ¹⁾, ἐκτὸς δὲ τῆς πό-
λεως Μονεμβασίας ἦσαν ἀγροὶ καὶ ἐλαῖαι «εἰς τὰ Λογκάρια [καὶ] εἰς ταῖς
Καλογερίαις» ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Γέρακα ²⁾, καὶ «εἰς τὴν Φουκρινὴν» ἐν τῇ
περιοχῇ τῆς Συκιᾶς ³⁾, ἐπὶ πᾶσι δὲ μέγα πολύδενδρον καὶ πολύφυτον ὑπο-
στατικόν, κείμενον ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Φοινικίου ⁴⁾ κατὰ τὴν θέσιν Κρι-
σάν, ὅπου καὶ ναὸς τῆς Θεοτόκου (αὐτόθι πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ
1770 «ὑπηρέται καλόγεροι τῆς μητροπόλεως» Μονεμβασίας ἐδίδασκον
καὶ τὰ πρῶτα γράμματα εἰς τὰ παιδία τῶν περιχώρων. ⁵⁾)

Κατὰ τι ἐβελτιώθη ἡ κατάστασις ἐν τῇ πόλει Μονεμβασίας καὶ τῇ
περιοχῇ αὐτῆς μετὰ τὸ ἔτος 1780. Ἄλλὰ τὰ ὑπὸ τῶν Τοῦρκων προκα-
τασχεθέντα κτήματα τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἑλκομένου οὐδέποτε
ὑπ' ἐκείνων ἀπεδόθησαν εἰς τοῦτον. Πράξεις ἀρχιερατικῶν συνόδων
συνταχθεῖσας ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἑλκομένου δὲν ἀπαντῶμεν πλέον. Οἱ δὲ
μητροπολίται Μονεμβασίας, ἐδρεύοντες ἐν Καλαμάτα, σπανίως ἐπισκέ-
πτονται τὴν ἐκπεσοῦσαν πόλιν, ἧς ἦσαν φερόννημοι.

Ἐπὶ τῆς ἀγίας τραπέζης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἑλκομένου ἐναπόκει-
ται ἀντιμήσιον, φέρον τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν: «† Θυσιας ἱερίον
θειον κ(αὶ) ἱερὸν $\frac{\tau}{\delta}$ τελεῖσθαι ἐν αὐτῷ ἀγίαν θείαν ἱε-
ροδργίαν, ἀγιασθὲν ὑπὸ τῆς θείας=|χάριτος τδ παναγίδ
καὶ ζωαρχικδ πνεύματος. Ἐχειν τε θυσίαν τδ ἱεροδρ-
γεῖν ἐν παντὶ τόπῳ τῆς|δεσποτείας Χριστδ τδ Θεδ
ἡμῶν. Καθιερωθὲν δὲ, παρὰ τδ μακαριωτάτδ θειω-
τάτδ τε κ(αὶ) σε=|βασμιωτάτδ ἀρχιεπισκόπδ Κύ-
πρδ κυρίδ κυρίδ Χρυσάνθδ † ω Λω». Πέριξ κεῖνται ταῦτα.
Κάτωθεν δὲ δεξιᾷ τῷ ὄρῳντι ἐν μιᾷ γραμμῇ: «ΧΕΪΡ ἮΝ ΖΩΓΡΑΨ
ἸΩΑΝΝ ΚΟΡΝΑΨ ΚΡΗ^Τ₀₈, Ἰ ΜΝΗΨΘΗΤΙ ΔΕΨΠΟΤΑ».
Ὅστε καὶ ἐπὶ τοῦ ἀντιμήσιου, ὅπερ ἐναπόκειται ἐπὶ τῆς ἀγίας τρα-
πέζης τοῦ ναοῦ τοῦ Ἑλκομένου, δὲν ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα μητροπολίτου
Μονεμβασίας.

Ἰδιαιτέραν στοργὴν πρὸς τὴν Μονεμβασίαν ἐπέδειξεν ὁ ἐθνομάρτυς

¹⁾ Πρβλ. τὴν σχετικὴν ἀναγραφὴν τοῦ Γεωργίου-Κυριάκου Κοσμάκη, περὶ ἧς
ἀνωτέρω, σελ. 73.

²⁾ = χωρίον τοῦ τέως δήμου Ζάρακος.

³⁾ = χωρίον τοῦ τέως δήμου Ἀσωποῦ.

⁴⁾ = χωρίον τοῦ τέως δήμου Ἀσωποῦ.

⁵⁾ Πρβλ. Νίκων Ἀ. Βέην, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 4 ὑποσημ. α, 5 ὑποσημ. β, 26
ὑποσημ. α, 27, 28 ὑποσημ. α, 30. 158 κ. ἑ.

Χρυσάνθος Παγώνης, ὁ τελευταῖος μητροπολίτης Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας ¹⁾, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε τῷ 1821 ἐν Τριπόλει κατοπιν πολυμήνου ὀδυνηρᾶς καθείρξεως ὡς ὄμηρος τῶν Τούρκων. Οὗτος ἀνενέωσε τὴν ἀπὸ τοῦ 1770 διακοπεῖσαν λόγῳ τῆς κακίας τῶν καιρῶν—συνήθειαν νὰ διέρχεται ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα αὐτόθι ²⁾ (οὐχὶ ἐν Καλαμάτῃ), ἱερουργῶν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἑλκομένου. Ἐπειτα δραστηρίως ἐργασθεῖς κατώρθωσεν ὁ μητροπολίτης Χρυσάνθος Παγώνης νὰ ἐξαγοράσῃ (πάντως μετὰ τὸ 1810, πιθανότατα διαρκοῦντος τοῦ 1818) τὰ ὑπὸ τῶν Τούρκων μετὰ τὸ 1770 καταπατηθέντα οἰκίματα τῆς ἰδίας αὐτοῦ μητροπόλεως ³⁾· εἰς δὲ τὸ ναὸν τοῦ Ἑλκομένου ἀφιέρωσε καὶ ἄμφια καὶ ἄρτοφόριον ⁴⁾, σφζόμενον αὐτόθι.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχάς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐπεσκέφθησαν τὴν Μονεμβασίαν καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Γάλλος A. L. Castellan (τὸ 1797) καὶ ὁ Ἄγγλος W. M. Leake (τὸ ἔαρ τοῦ 1805). Ὁ πρῶτος ἐν τῷ περιηγητικῷ αὐτοῦ ἔργῳ ⁵⁾ οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἑλκομένου. Ἀντιθέτως ὁ W. M. Leake ἠξίωσε νὰ σημειώσῃ περὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Μονεμβασίας ὀλίγα τινὰ σημειώματα, οὐχὶ καθ' ὅλου ὀρθά. Ἐπαναλαμβάνει τὴν παράδοσιν, ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἐκτίσθη κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ ⁶⁾, ὁ ὁποῖος δῆθεν ἔζησεν ἐξόριστος ἐν Μονεμβασίᾳ ⁷⁾. Ἡ δὲ καὶ σήμερον κυκλομένη παράδοσις, ὅτι ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἑλκομένου τῆς Μονεμβασίας ὑπῆρχον εἰδικοὶ θρόνοι καθιερωμένοι διὰ τὸν βυζαντ. αὐτοκράτορα καὶ τὴν αὐτοκράτειραν ⁸⁾, ἀπαντᾷ ἐπὶ μέρους καὶ παρὰ W. M. Leake ⁹⁾. Πάντως οὗτος εἶχεν εἶδει τὸν ναὸν τοῦ Ἑλκομένου, ἐν ᾧ εἰσέτι ἦσαν προφανῆ τὰ ἕλη τῆς βεβηλώσεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770.

Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1821 κατέγραψεν ὁ Γεώργιος-Κυριακός

¹⁾ Περὶ τούτου πρβλ. *Νίκων Ἀ. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 8' κ. ε... καὶ τὴν αὐτόθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν.

²⁾ Πρβλ. *W. M. Leake*, *Travels in the Morea*. Τόμ. Α'. Ἐν Λονδίῳ 1830, σελ. 206. *Νίκων Ἀ. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 122.

³⁾ Πρβλ. *Νίκων Ἀ. Βέην*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 4, 158 κ. ε.

⁴⁾ Κατὰ σημείωμα τοῦ Γεωργίου-Κυριακοῦ Κοσμάκη.

⁵⁾ *Lettres sur la Morée et les îles de Cerigo, Hydra et Zante par A. L. Castellan*. Τόμ. Α'-Β'. Ἐν Παρισίοις 1808. Περὶ ἄλλης ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τῷ 1820 ἴδε *Fr. C. H. Kruse*, *Hellas*. Τόμ. Α', σελ. 131.

⁶⁾ Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 59.

⁷⁾ *W. M. Leake*, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Α', σελ. 205 κ. ε.

⁸⁾ *Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου*, *Πολιορκία καὶ ἄλωσις τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῷ 1821*, σελ. 17.

⁹⁾ Ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 205: *My ciceroni say they were the thrones of a King and queen, whose names they cannot tell me.*

Κοσμάκης ἐν τῷ παραφύλλῳ τοῦ νεωτέρου αὐτοῦ ἐμπορικοῦ καταστί-
χου ¹⁾ τὸ ἐξῆς σημείωμα: ³⁾

«ἡ ἐκκλησία τῆς Ἐλκομένῃς Χ(ριστοῦ) μετὰ τὴν πῆχιν τῆς κτίστη:
ὁ μᾶκρος εἶναι τὸ κούφομα ἀπὸ τὸ μεσα, ἀπὸ τὴν μεγάλη πόρτα ἕως
τὴν ὠρέα πύλη πῆχ.: 37 ¹/₂
τὸ Ἴερό πῆχ.: 11.
ὁ φάρδος τὸ κῆρυθα πῆχ.: 19 ¹/₂
τὸ ὕψος—χωριστὰ ὁ κῆρυθα πῆχ.: 14.»

**Η'. Ὁ ναὸς τοῦ Ἐλκομένου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν
καὶ τοὺς μετ' αὐτὴν χρόνους.**

Λίγοντος τοῦ Μαρτίου τοῦ 1821 ἡ Μονεμβασία ἐπολιορκήθη κατὰ
ξηρὰν ὑπὸ Μανιατῶν, Κυνοουριέων καὶ τινων δεκάδων μαχητῶν ἐκ τῆς
ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς ἀρχομένου δὲ τοῦ Ἀπριλίου ἐπολιορκήθη
καὶ κατὰ θάλασσαν ὑπὸ μοίρας Σπετσιωτικῆς, εἰς ἣν προσετέθη βραδύ-
τερον καὶ πλοῖον τοῦ ἐκ Γυθείου Παναγ. Μ. Βουζουναρᾶ. Μετὰ τετρά-
μηνον περίπου ἀντίστασιν οἱ πολιορκούμενοι ὑπέεικοντες κατ' ἐξοχὴν εἰς
τὴν πείναν παρέδωκαν τὸ φρούριον εἰς τοὺς Ἑλληνας τῇ 23 Ἰουλίου
1821 ³⁾. Κατὰ τὴν πολιορκίαν αὐτὴν τῆς Μονεμβασίας οἱ ἐν αὐτῇ ἀπο-
κεκλεισμένοι Χριστιανοὶ πλέον ἢ ἅπαξ ἐξήτησαν καταφύγιον εἰς τὸν ναὸν
τοῦ Ἐλκομένου, φοβούμενοι σφαγὰς τῶν ἐξηγριωμένων Τούρκων ⁴⁾.

Ἄμα κατέλαβον οἱ ἡμέτεροι τὴν Μονεμβασίαν ἐτέλεσαν ἐν τῷ ναῷ
τοῦ Ἐλκομένου τὰ εὐχαριστήρια, κατ' ἄ — ὡς λέγεται — καὶ αὐτὴ ἡ εἰ-
κὼν τοῦ Ἐλκομένου ὠφθη δακρυροοῦσα!

Ἀξιολόγους εἰδήσεις περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐλκομέ-
νου περιέχει ἀναφορὰ τῶν δημογερόντων καὶ ἐπιστατῶν τῆς ἐπαρχίας
Μονεμβασίας πρὸς τὸν «Υπουργὸν τῆς Λατρείας» Ἰωσήφ ἐπίσκοπον
Ἀνδρουσῆς, χρονολογουμένη ἀπὸ 12 Σεπτ. 1823. «Πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν—
λέγεται ἐν τῇ ἀναφορᾷ—δι' ἐπιταγῶν τῆς Σεβαστῆς Διοικήσεως, ἀνεφάνη
ἐνταῦθα εἰς τὸ φρούριον [τῆς Μονεμβασίας] ἐπιτροπικῶς ὁ Διάκονος τοῦ
Τοποτηρητοῦ τῆς ἐπαρχίας ταύτης ἁγίου Πρωτοσυγγέλλου κυρ Γερασί-
μου [Παγώνη] ⁵⁾ ἵνα περιέλθῃ τὴν ἐπαρχίαν νὰ συνάξῃ Ἐκκλησιαστικὰ

¹⁾ Πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 73.

²⁾ Πρβλ. Νῆκον Ἀ. Βέην, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 102.

³⁾ Πρβλ. Νῆκον Ἀ. Βέην, ἐνθ' ἄνωτέρω, σελ. 152 κ. ἐ.

⁴⁾ Κ. Γ. Ζησίου ἐν τοῖς «Παναθηναίοις», τόμ. Δ' (1902) σελ. 302.

⁵⁾ Περὶ τοῦ ἀνδρὸς πρβλ. Νῆκον Ἀ. Βέην, ἐνθ' ἄνωτέρω, προλεγόμενα. Εἶχεν ὁ
Γεράσιμος Παγώνης διορισθῆ τοποτηρητὴς τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας καὶ Καλαμά-
τας, ἀφ' οὗ ὁ κανονικὸς ἀρχιερεὺς τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας καὶ θεὸς του Χρῦσανθος Πα-
γώνης ἀπέθανε (πρβλ. ἄνωτέρω, σελ. 93).

δικαιώματα. Ἡ ἐπαρχία ὅλη συναγμένη, ὅλη ἐν τῷ φρουρίῳ [τῆς Μονεμβασίας]. . . ἐσκέφθη. . . νὰ παρακαλέσῃ διὰ νὰ δοθῇ μία διαταγή εἰς τὸν διατρίβοντα ἐδῶ ¹⁾ ἀρχιερέα σεβασίμων καὶ ἐνάρετον ἄγιον Ἄρδαμερίων κὺρ Ἰγνατίον ²⁾ νὰ συνάξῃ τὰ ἐκκλησιαστικά, νὰ ἐπιστατήσῃ καὶ νὰ διορθώσῃ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Μητροπόλιν, ἣ ὅποια ἔγινεν ἀχερωνας τῶν ἀλόγων, καὶ χρεία τῶν ἀνθρώπων· πρῶγμα τὸ ὅποιον ψυχὴ χριστιανικὴ καὶ εὐαίσθητος δὲν πρέπει νὰ ὑποφέρῃ νὰ βλέπῃ εἰς τοιαύτην κατάστασιν τὴν ἐκκλησίαν. Καὶ ἐπειδὴ ἐγένετο αὕτη ἡ ἀπόφασις κοινῶς, εἴπαμεν εἰς τὸν ἱεροδιάκονον τοῦ ἁγίου Πρωτοσυγγέλου [Γερασίμου Παγώνη] . . . νὰ μὴ συνάξῃ τὰ Ἐκκλησιαστικά δικαιώματα ὡς ἀναγκαιοῦντα εἰς τὴν διορθώσιν τῆς Μητροπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἱερολογιότης τοῦ ἀπῆλθε μετὰ δυσαρεσκείας μεγάλης, καὶ στοχαζόμεθα ὅτι θέλει ἀναφερθῆναι καὶ ἐναντίον μας, καὶ θέλει ἐπισωρεύσῃ ἅπειρα καθ' ἡμῶν, παραστένοντάς μας ὡς παρηζούους τῶν ἐπιταγῶν τῆς Σεβαστῆς Διοικήσεως, καὶ ἀντάρτας. Ἡμεῖς σεβόμεθα καὶ προσκυνοῦμεν τὰς ἱερὰς διαταγὰς, ἀλλὰ καὶ ὡς αὐτόπται τῶν ἀνοικονομιῶν καὶ πατριῶται φροντίζομεν καὶ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τῆς ἐπαρχίας μας, καὶ, κατὰ χρέος, λαμβάνομεν τὸ θάρρος νὰ παρακαλέσωμεν διὰ νὰ λάβῃ αὐτὴν τὴν πρόνοιαν, καὶ νὰ εἰσακούσῃ αὐτὴν μας τὴν δέησιν. . .»³⁾. Ἐν τῇ ἀναφορᾷ ταύτῃ ἐκκλησία μὲν=ἡ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἐλκομένου=μητροπολίτις δέ=τὸ παρακείμενον οἴκημα τοῦ μητροπολίτου, τὸ ὅποιον διαρκούσης τῆς πολιορκίας τῆς Μονεμβασίας τῷ 1821 εἶχεν ὑπὸ τῶν Τούρκων λεηλατηθῆναι καὶ μονονουχί εἰς ἔρειπιῶνα μεταβληθῆναι.

Τῇ 18 Ἰουνίου 1828 ἐπισκεφθέντος τοῦ Κυβερνήτου Ἰ. Καποδίστρια τὴν Μονεμβασίαν ἐτελέσθη πανηγυρικὴ δοξολογία ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἐλκομένου, παρισταμένου καὶ τοῦ τότε φρουράρχου τῆς πόλεως Κωνστ. Κανάρη, ἄλλων πολλῶν ἐπισήμων καὶ τοῦ Νικ. Δραγούμη ⁴⁾. Οὗτος ἀναφέρει, ὅτι ἡ προμνημονευθεῖσα δοξολογία ἐγένετο «ἐν τινι νεοδητῷ ναῷ τοῦ ἄστεως»· πράγματι ὁ ναὸς τοῦ Ἐλκομένου τότε λόγῳ προσφάτων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐπισκευῶν εἶχε λάβει τὴν ὄψιν νεοδητῶ του ναοῦ. Ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας ἀνέθεσεν εἰς τὸν πρωτοσύγγε-

¹⁾ = ἐν τῇ πόλει τῆς Μονεμβασίας.

²⁾ Τοῦ Ἰγνατίου Ἄρδαμερίων καὶ ἔπειτα Γόρτυνος ὠραῖον χαρακτηρισμὸν παρέχει ὁ *Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτῆκος*, Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν. . . τῶν ἀγωνισαμένων τὸν ἀγῶνα τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἐν Ἀθήναις 1888, σελ. 299 κ. ἔ.

³⁾ «Λακωνικά», τόμ. Α' (1932) σελ. 336 κ. ἔ.

⁴⁾ Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις. Ἔκδ. Γ' ὑπὸ «Στοχαστῆ». Τόμ. Α'. Ἐν Ἀθήναις 1925, σελ. 128 κ. ἔ.-- Πρβλ. καὶ Ἰ. Ε. Νουζάκη, Ἑλληνικὴ χωρογραφία. [Ἔκδ. Γ']. Ἐν Ἀθήναις 1901, σελ. 748.

⁵⁾ Ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 129.

λον καὶ τοποτηρητὴν τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας Γεράσιμον Παγώνην νὰ ὑποβάλλῃ εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὑπόμνημα περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, τοῦθ' ὅπερ ἐκεῖνος ἐπεράτωσε κατὰ μῆνα Ὀκτ. 1828. Τὰς ἐν τῷ σχετικῷ ὑπομνήματι τοῦ Γερασίμου Παγώνη περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐλκομένου περιεχομένας εἰδήσεις ἐχρησιμοποίησαμεν ἤδη ἀνωτέρω ¹⁾).

Παλαιὰ τοιχογραφία, ἃν καὶ ἐπὶ μέρους ἐφθαρμένα, ἐσώζοντο ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἐλκομένου μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ²⁾), βραδύτερον αὐταὶ ἐπεχρίσθησαν ἢ παντελῶς κατεστράφησαν κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἔκτοτε ἐπισκευὰς τοῦ ναοῦ ³⁾).

ZUSAMENFASSUNG. Einen vielgegliederten Kreis bilden die Volkssagen, welche die Hauptkleinodien Monembasias, d. h. die Ikonen des Helkomenos-Christus und der Chrysafiotissa-Maria, betreffen. Diese Ikonen sollen sich einst, wie man sagt, im lakonischen Dorfe Chrysafa befunden haben; jetzt werden sie in den gleichnamigen Kirchen Monembasias, deren Geschichte oben skizzirt ist, aufbewahrt. Zuverlässige Quellen melden, dass Kaiser Isaak II. Angelos eine wunderbare Ikone des Helkomenos-Christus aus Monembasia in das Kloster zum hl. Erzengel Michael in Anaplos schleppte. Was aus dieser Ikone geworden ist, weiss man nicht. Die gegenwärtig in der gleichnamigen Kirche Monembasias aufbewahrte Ikone des Helkomenos-Christus ist ein byzantinisch-italienisches Werk, welches der aus dieser Stadt stammende Mediziner Andreas Licinios im Jahre 1700 der Kathedrale seiner Vaterstadt zum Geschenk machte; sie ist ins ausgehende XVII. Jahrh. zu setzen.

¹⁾ Σελ. 59, 95.

²⁾ *J. A. Buchon, La Grèce continentale et la Morée*, σελ. 412.

³⁾ Ἐνωτέρω, σελ. 70, ὑπόσημ. 6, ἀντί: σελ. 71 γρ.: σελ. 363 κ. ε.